

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 36, winter 2020

**The Formation of the Parthian Dynasty
of Armenia (Arshakuni Dynasty)***

Dr. Mehrdad Ghodrat Dizaji¹
Dr. Mohammad maleki²

1. Introduction

Armenia has long been of importance for the Iranian plateau because of its geographical location. The formation of the Parthian Empire on the Iranian plateau and the advance of the Roman Empire to the eastern territories has doubled the significance of this land. That's why the rivalry between Iran and Rome intensified for influence on this land. However, the rivalry between Iran and Rome for the capture of Armenia after military conflicts led to the formation of a branch of the Parthian in Armenia, but the rivalry between Iran and Rome, as a result of the Romanian dissatisfaction, did not stop, and for the past century The sequel to the main conflict between Iran and Rome.

---

*Date received: 07/07/2018
Email:

Date accepted: 15/04/2019
m.ghodratdizaji@urmia.ac.ir

1. Associate Professor of History, Faculty of Literature, Urmia, Iran (Corresponding author).
2. Ph.D. Ancient History, University of Tehran, Iran

2. Methodology

This essay, based on descriptive analytical method, analyzes the formation of the Armenian Parthian dynasty by analyzing the political relations between Iran and Rome and identifying its factors and fields with the help of new sources and research. The main issue of the present article is that the influence of the Parthians on Armenia was influenced by the factors and how the Parthians, despite the intense rivalry of the Romans to dominate the region, succeeded in consolidating their dominance over Armenia in 63 AD.

3. Discussion

The succession crises of Phraates IV in Iran make the Romans easily interfere in Armenia's political affairs and protect Armenia. Instead, the Romans consider Phraates V as the Parthian and Euphrates empire as the border between the imperial monarchy and Roman Empire recognize) Velleius Paterculus, 1924, II, 101-102). Abandoning Phraates V from Armenia was contrary to the policy pursued by the Parthians from the time of Mithridates II to unite Armenia and influence in this land in front of the Roman, and perhaps Phraates's silence about this was one of the reasons for the dissident dissatisfaction with Phraates V. Because the Parthian liturgy ultimately set up a rebellion against him and, after a brief strike, removed him from the kingdom and killed him (cf. Josephus, 1969, Book XXXIII, 2). It is apparent that the Parthians were well aware of the strategic and influential importance of Armenia, and it was possible that the Roman influence in Armenia and even Iran, and the silence of Phraates V, would have been dangerous.

Augustus the Roman emperor, then held Armenia as a puppet kingdom, and appointed Vonon I to its kingdom (cf. Temporini & Haase, 1980, 1160). In this way, under the pressure of the imperial monarchy, the death of the emperor and Artabanus's pressure on his successor to drive Vonon from Armenia eradicated this danger from

the Parthians. For the next three years, Wnon was removed from the Armenian throne by Romans (Garsoian, 1997, 64). Perhaps this was done by the Romans, following the pressure and compromise that Artabanus II had with the new Roman Emperor, because the Parthian monarchy felt the presence of one of his rivals on the throne of Armenia as a great danger, and as a result, It can take away this danger.

After more than fifteen years of peaceful coexistence between the two powers of Iran and Rome, this peaceful coexistence eventually came to an end in 35 AD, after the death of Artaxes III, the king of Armenia (cf. Schippmann, 1986, 647-50). Artabanus took the opportunity and took his son Arashk on his throne and in his letter to Tiberius he inherited the owner of the Achaemenid and Selukid (cf. Tacitus, 1959, Book VI, 31). Artabanus's goal was to restore the Achaemenid frontiers. Artabanus was able to some extent rebuild his influence over the rebellious nobility in different parts of the country, and also his success in foreign policy, and in particular his continuing involvement in the affairs of Armenia, pushed Rome to deflect the Parthians into internal affairs and conflicts Engage in power. As a result, Artabanus eventually fails to take Armenia's arrogance after several attempts to overthrow Armenia, but it does not appear that Artabanus has completely hoped for Armenia.

With the beginning of the second half of the first century, the first Vologases (about 51-79 AD) end tensions and conflicts within the royal dynasty and its main policy is directed towards Armenia. The classic sources confirm that the main axis of the policy was the first issue of Armenia (Tacitus, 1959: Book XV, 24). For this reason, he brings an army to Armenia and nominates his brother as the king of Armenia (Tacitus, 1959: Book XII, 50). The capture of Armenia took place without resistance and opposition from the indigenous population, indicating that the Armenians preferred the Parthians to

the Romans (Garsoian, 1997: 64). It seems that the Armenians were tired and sick of Romanism in Armenia, and they did not want to return to their own destiny and their country to the Romans who did not share them. Of course, Roman did not remain silent against this decision by the Armenians and the Parthian King of King, and after several occasions of fighting and defeat of the Parthians, it was finally possible to resolve the Armenian issue with peaceful and peaceful means.

Therefore, after negotiations, both sides agreed with Randia's agreement that Prince Arsachd would be the king of Armenia, provided that he received the royal crown only from the emperor. With this agreement, the Parthians became the real masters of Armenia, and at the same time recognized the validity of Rome's claim to create a secular kingdom.

3. Conclusion

During the Parthian period, Armenia, for each of the powers of Iran and Rome, was to exert influence over the territories of the other side and preserve the domination of the territories under their possession. The fall of the local Armenian dynasty in Armenia by the Roman Empire caused the Armenian nation's dissatisfaction with the Roman Empire and their tendency towards the Parthians. As a result, the Armenian armed forces undertook measures to overthrow the Roman influence in the area. In particular, during the Artabanus II period, which was of great importance to Armenia, and in the aftermath of the revival of the former monarchy, the Parthians, in competition with the Roman Empire, were able to slaughter Roman kings many times from Armenia and instead put their children on the Armenian throne. But the Roman Empire, by incitement to the invading nations of Iran and the support of the Parthian princes in Rome, caused Artabanus's plight that he was unable to address in Armenia. Of course, the competition between the Romanized Greeks in Armenia and their

quarrels over power sparked the Armenian hatred of the Romans and reasserted their long-standing ties to the Parthians again. As a result, the Arsacids King of King, with the support of the Armenian clans and after several fights with the Roman Empire, sacked his brother Tiridates, with the apparent confirmation of Rome, on the throne of Armenia. Although this was done by agreement between Iran and Rome, however, since the Roman Empire was forced to do so by diplomacy and by force of the Parthian Arms, it would use every chance to prevent the formation of the Arsacids of Armenia. But the support of the paratroopers from this dynasty in Armenia, because of the strategic position of this land, prevented the realization of this goal of Rome.

Key words: Armenia, Parthian, Vologases I, Tiridates, Rome

References [In Persian]:

- Alchebgyan, J. (2003). Armenia and Selukids (G. Sarkisian, Trans.). Tehran: Naieri.
- Hossein-Talae P., & maleki, M. (2018). Rhandeia Peace consequences; the invasion of Traian and his successors to Armenia. *Journal of Historical Reserches*, 9 (4), 163-176.
- Hossein-Talae, P. (2018). Armenia during the Sassanian era. Tehran: Amir Kabir Press.
- Maleki, M. (2018). Iran and Rome in the first century BC. Tehran: Ketab Rira Press.
- Maleki, M. (2017). Armenian political, social, cultural and cultural structures during the Armenian Parthian period. *Journal of Research of History*. 13 (49), 137-164.
- Pirnia, H. (2006). Ancient Iran (Vol. 1, 2, 3). Tehran: Negah.
- Sargsian, K. Kh. et al. (1982). Armenian history (Vol 1., E. Germanic, Trans.). Tehran: Bina.
- Winter, E., & Dignas, B. (2007). Rome and Iran are two world powers (K. Jahandari., Trans.). Tehran: Farzan Research publication.

- Wolski, J. (2004). *The monarchy of Arsacids* (M. Saqibfar, Trans.). Tehran: Ghoghnoos.
- Zarinkoob, R., & maleki, M. (2017). The position of Armenians in the relations between the Sassanian Empire and the Roman Empire in the third century AD. *Journal of Historical Reserches of Iran and Islam*, 11 (20), 51-80.

References [In English]:

- Adontz, N. (1971). *Armenia in the period of Justinian: The political condition based on the Naxarar System* (N. Garsoyan, Trans.). Lisbon: Calouste Golbenkian Foundation.
- Appianus, (1912,1913). *Roman history* (J. Corter, Trans.). Cambridge: Harvard University Press
- Arnaud, P. (1987). *Les guerres des Parthes et de l'Arménie dans la première moitié du premier siècle av. n.è.: problèmes de chronologie et d'extension territoriale (95 B.C.-70 B.C.)*. Mesopotamia, 22, 129-146.
- Bivar, H. D. H. (1968). The political history of Iran under the Arsacids. In *The Cambridge history of Iran* (Vol. 3.1., pp. 21-99) Cambridge: Cambridge University Press.
- Bunson, M. (2009). *Encyclopedia of the Roman Empire*. New York: Infobase.
- Burney, C. A., & Lang, D. M. (1971). *Peoples of the hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Butcher, K. (2003). *Roman Syria and the Near East*. London. British Museum Press.
- Campbell, J. B. (1993). War and diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235. In J. Rich and G. Shipley (Eds.), *War and society in the Roman world* (pp. 213-40). London. Routledge.
- Chaumont, M. L. (1975). États vassaux dans l'empire des premiers Sassanides. In *Monumentum H. S. Nyberg I. Acta Iranica 4*. (pp. 89-156). Tehran-Liège.
- Chaumont, M. L. (1986). Armenia and Iran II: The pre-Islamic period. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. II, pp. 418-438.) London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Dabrowa, E. (1983). *La politique de l'etat parthe a l'egard de Rome*. Krakow: Nakadem Uniwersytetu Jagiellonskiego.

- Debevoise, N. C. (1938). A political history of Parthia. Chicago: University of Chicago Press.
- Dedeyan, G. (2007).
- History of the Armenian people. Toulouse: Éditions Privat.
- Dobbins, K. W. (1974). Mithridates II and his successors: A study of the Parthian crisis 90-70 BC. *Antichthon*, 8, 63-79.
- Dio Cassius, (1955). Roman history (E. Cary, Trans.). Cambridge: Harvard University Press.
- Garsoian, N. (1997). The Arshakuni dynasty. In R. G. Hovannisian (Ed.), *The Armenian people from ancient to modern times* (Vol. 1, pp. 63-95). New York, St. Martin's Press.
- Rawlinson, G. (1900). *The sixth great monarchy or the history, geography, and antiquities of the Parthia*. New York: Dodd Mead & Company.
- Goldsworthy, A. (2007). Imperial legate: Corbulo and Armenia. In *In the name of Rome: the Men who won the Roman Empire* (pp. 313–316). London. Phoenix.
- Grousset, R. (1947). *History of Armenia from its origins to 1071*. Paris: Payot.
- Isaac, B. (1992). *The limits of empire: The Roman army in the East* (2nd ed.). New York and Oxford: Oxford University Press.
- Josephus, F. (1969). *Antiquities of the Jews*. (L. H. Feldman, Trans.). Cambridge: Harvard University Press.
- Justin, (1890). *History Of world, extracted From Trougus Pomoeius* (J. Selby Watson, Trans.). London: George Bell & Sons.
- Keaveny, A. (1982). The king and the war-lords: Romano-Parthian relations circa 64-53 B.C. *The American Journal of Philology*. 103, 412-428.
- Kennedy, D. (1996). Parthia and Rome: Eastern perspectives. In D. Kennedy (Ed.), *The Roman Army in the East* pp. 67-90. Ann Arbor.
- Kent, R. (1950). *Old Persian: Grammar, texts, lexicon*. New Haven. Conn.: American Oriental Society.
- Kévork, A. (1928). *Études historiques sur le peuple arménien*. Paris: Geuthner.

- Kleiss, W. (1980). Zur Entwicklung der achaemenidischen Palastarchitektur. In *Iranica Antiqua* 15 (pp. 199-211).
- Kleiss, W. (1988). Achaemenidische Staudämme in Fars. In *AMI* 21 (pp. 63-68).
- Kleiss, W. (1991). Wasserschutzdämme und Kanalbauten in der Umgebung von Pasargadae. In *AMI* 24 (pp. 23-30).
- Kleiss, W. (2008). Urartu in Iran. In *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/urartu-in-iran>
- Lang, D. M. (1970). *Armenia: Cradle of civilization*. Boston: George Allen & Unwin.
- Lang, D. M. (1983). Iran, Armenia and Georgia. In *The Cambridge history of Iran* (Vol. 3,1, pp. 505-536). Cambridge: Cambridge University Press.
- Manandian, H. (1975). *A brief survey of the history of ancient Armenia*. New York: Diocese of the Armenian Church of America.
- Manandian, H. (1965). *The trade and cities of Armenia in relation to ancient world trade*. Lisbon: Bertrand.
- Millar, F. (1996). *The Roman Near East: 31 B.C. - A.D. 337* (3rd ed.). Cambridge and London: Harvard University Press.
- Pliny, (1947). *Natural history* (J. Bostock, & H. Rackam, Trans.). Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Plutarch, (1975). *Lives* (B. Perrin, Trans.). Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Rostovtzeff, M. (1922). *Iranian and Greeks in South Russia*. Oxford: Clarendon Press.
- Salvini, M. (1979). Die urartäischen Tontafeln aus Bastam. In W. Kleiss (Ed.). *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975* (pp. 115-131). Berlin.
- Schippmann, K. (1986). Artabanus. In *Encyclopaedia Iranica* (Vol. II, pp. 647-650). London & New York: Routledge & Kegan Paul.
- Schottky, M. (1989). *Media Atropatene und Gross-Armenien in helenistischer Zeit*. Bonn: Rudolf Habelt.
- Strabo. (1929). *Geography* (H. L. Jones, Trans.). London: William Heinemann.
- Syme, R., & Birley, A. R. (1995). *Anatolica: Studies in Strabo*. New York: Oxford University Press.

- Tacitus, (1959). *The Annals and the history* (A. J. Church, & W. Jackson, Trans.). Chicago: University of Chicago.
- Temporini, H., & Haase, W. (1980). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Toumanoff, C. (1963). *Studies in Christian Caucasian history*. Washington D.C.: Georgetown university press.
- Velleius Paterculus, (1924). *Compendium of Roman history* (F. W. Shipley, Trans.). Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Wolski, J. (1969). *Der Zusammenbruch der Seleukidenherrschaft im Iran im 3. Jh. v. Chr.* In F. Altheim, & J. Rehork (Eds.). *Der Hellenismus in Mittelasien*. (pp.188-254). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Ziegler, K. H. (1964). *Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich*. Wiesbaden: Franz Steiner.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

شکل‌گیری سلسله اشکانیان ارمنستان (سلسله آرشاکونی) *

دکتر مهرداد قدرت‌دیزجی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر محمد ملکی^۲

چکیده

در دوران اشکانیان، ارمنستان به سبب گسترش و پیشروی روزافزون امپراتوری روم به شرق و جایگاهش در روابط ایران و روم، بیش‌ازپیش برای پادشاهی اشکانی اهمیت یافت. هدف عمده این مقاله بررسی چگونگی شکل‌گیری سلسله اشکانیان ارمنستان از طریق تحلیل روابط سیاسی ایران و روم و شناساندن عوامل و زمینه‌های آن برای فهم بیشتر از تاریخ اشکانیان، به کمک منابع اولیه و تحقیقات جدید، است. یافته‌های این جستار حکایت از آن دارد که امپراتوری روم در برابر پایداری اشکانیان برای سلطه بر این سرزمین، می‌کوشید با گماردن نامزدهای هوادار خود سیطره سیاسی روم را بر این سرزمین پابرجا کند. این سیاست روم، اشراف و ناخارارهای ارمنی را، که از دخالت‌های روم و تحمیل شاهزادگان دست‌نشانده آنان به تنگ آمده بودند، واداشت تا در پی هواداری از هم‌پیمانان دیرینه خود در ایران برآیند. زمینه سیاسی و اجتماعی که، در نیمه نخست قرن یکم میلادی در جهت منافع ایران، بدین‌سان در ارمنستان پدید آمد، بلاش یکم اشکانی را بر آن داشت تا با گفتگوی سیاسی با روم و مداخله نظامی در این سرزمین، برادرش تیرداد را بر پادشاهی این سرزمین بگمارد. ارمنستان اشکانی که از جهات دیگر هم برای اشکانیان ایران اهمیت داشت، از این پس تا روی کار آمدن ساسانیان، نقش سپر دفاعی را در برابر لشکرکشی‌های رومیان از غرب و یورش‌های چادر نشینان از شمال برعهده گرفت.

واژه‌های کلیدی: ارمنستان، اشکانیان، بلاش یکم، تیرداد یکم، روم..

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۱/۲۶
m.ghodratdizaji@urmia.ac.ir

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۱۶
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه ارومیه. ایران.

۲. دانش‌آموخته دکترای تاریخ دانشگاه تهران، ایران

۱. مقدمه

ارمنستان به سبب جایگاه ممتاز خود در قفقاز و جنوب گذرگاه‌های آن، از دیرباز همواره دست‌خوش یورش‌های قبایلی بود که از شمال و استپ‌های اوراسیا به این سرزمین می‌تاختند. از سوی دیگر، این سرزمین به علت قرارگرفتن میان دریای سیاه و دریای کاسپی / مازندران، نقش بزرگی در رقابت‌های قدرت‌های بزرگ خاور نزدیک که می‌کوشیدند بر سواحل این دو دریا چیره شوند داشته است (Long, 1970: 38).

اورارتو نخستین دولتی بود که در سده نهم پ.م. در ارمنستان شکل‌گرفت و وحدت سیاسی آن را تامین کرد و توانست بتدریج قلمرو خود را تا نواحی علیای رود فرات و شمال آذربایجان گسترش دهد (Burney & Lang, 1971: 127). دولت اورارتو در حدود ۵۹۰ پ.م. به دست مادها برافتاد و سرزمین آن به تصرف درآمد. ارمنیان که از این پس بتدریج در این سرزمین پدیدار شدند، به احتمال از نیمه سده ششم پ.م. از متحدان و اتباع مادها به‌شمار می‌آمدند (Manandian, 1975: 2). آنچه به روشنی پیداست، به گواهی سنگ‌نوشته بیستون از داریوش بزرگ، ارمنستان (Armina) جزو ایالت‌های هخامنشیان شمرده شده است (Kent, 1950: 117) و این حال تا پایان سقوط دولت آنان ادامه یافت (cf. Salvini, 1979: 120). شبکه گسترده راه‌های ارتباطی که هخامنشیان برپا کردند، سبب اهمیت یافتن ایالات ارمنستان در جنوب دریاچه وان از نظر سیاسی و تجاری شد که بر سر راه شاهی به آناتولی قرار داشتند (Burney & Lang, 1971: 184).

بر پایه شواهد موجود، می‌توان گفت که سنن تاریخی و اجتماعی ارمنستان در عهد شاهنشاهی هخامنشیان همچنان پایدار ماند و این ایالت در دوران واپسین شاهنشاهان هخامنشی، دوره آرام و رفاه اقتصادی را سپری می‌نمود (Kévorok, 1928: 70). تأثیرگذاری هنری و اداری اورارتو بر مادها و پارسیان نخستین، همچنین تأثیرپذیری زبانی و دینی ارمنیان از هخامنشیان که تا سده‌ها ادامه یافت، نیز نقش بارزی در استواری پیوندهای ایرانیان و ارمنی‌ها در دوره باستان داشته است (cf. idem, 1988: 63-68; idem, 1991: 23-30; Kleiss, 1980: 199-211).

با مرگ داریوش سوم در ۳۳۰ پ.م. و به دنبال تصرف ایران توسط اسکندر مقدونی، ارمنستان اسماً تابعیت اسکندر را پذیرفت. با این‌همه، شواهد محکمی که اسکندر یک ساتراپی در ارمنستان تأسیس کرده باشد، در دست نیست، هر چند آپیان (۹۵-۱۶۵ م.)، مورخ یونانی روم، ادعا می‌کند که ارمنستان یکی از قلمروهای تحت فرمان سلوکوس یکم بوده است، ولی این موضوع به احتمال به بعد از نبرد کروپدیون (Korupedion) به سال ۲۸۱ پ.م. مربوط می‌شود (cf. Schottky, 1989: 92-94). شکل‌گیری سلوکیان در شرق در سال ۳۱۲ پ.م. معرف دوره جدید در تحولات سیاسی و اقتصادی ارمنستان شد. با

آغاز این دوره قلمرو ارمنستان به سه منطقه مجزا تقسیم شد: الف. ارمنستان بزرگ با مرکزیت دره آرات؛ ب. سوفنه که در پیرامون و امتداد رود فرات قرار داشت؛ ج. ارمنستان کوچک که بین فرات، هالیس و لیکوس واقع شده بود. هیچ‌یک از این مناطق تا آن زمان به طور کامل توسط مقدونی‌ها فتح نشد و تحت کنترل اسکندر و جانشینانش درنیامد (Manandian, 1975: 3-4)؛ از این رو، ارمنستان در دوره سلوکی، عملاً به چند قلمرو و امیرنشین مستقل تقسیم شد و این تقسیم‌بندی با تغییرات اندکی تا عصر بیزانس پابرجا ماند (Lang, 1983: 510).

از گفته استرابو (۶۴ پ.م-۲۴ م.)، مورخ و جغرافیدان یونانی (XI, 14, 5)، پیداست که قلمرو ارمنیان در روزگار آرتاکسیاس یکم و زریادرس در چهار جهت شمال، جنوب، شرق و غرب گسترش یافته بود. ارمنستان در دوران تیگران دوم، آرتاوازد دوم، و به‌ویژه در تیگران دوم، با بهره‌مندی از گرفتاری داخلی شاهنشاهی اشکانی، به اوج قلمرو خود رسید. شاهنشاهی اشکانی پس از تثبیت قدرت خود در شرق، فتوحات خود را به سمت نواحی غربی گسترش می‌دادند و پادشاهی سلوکی در میان این گرفتاری‌ها، با قدرت جدید و مهاجم روم در مرزهای غربی خود مواجه بود (Wolski, 1969: 188-254; Dobbins, 1974: 63-79). اشکانیان در سلطنت مهرداد دوم (۸۸/۷-۱۲۴/۳) موفق شدند سیطره خود را به مناطق ارمنستان و میان‌رودان گسترش دهند (Arnaud, 1987: 129-146). استرابو (Strabo, 1929: Book XI, 14, 15) از عظمت ارمنستان در دوره تیگران دوم و آرتاوازد دوم، به‌خصوص در دوره تیگران دوم که پیش از روی کار آمدن در دربار ایران به صورت گروگان به سر می‌برد، سخن گفته است.

این آغاز مرحله‌ای بود از نقش‌آفرینی‌های فرمانطقه‌ای شاهنشاهی اشکانی که خود مستلزم ارتباط و تماس با امپراتوری روم بود که از دو سده پ.م. فرمانروایی خود را نه تنها بر آسیای کوچک بلکه بر سراسر جهان مدیترانه شرقی گسترش داده بود (Keaveney, 1982: 412-28; Campbell, 1993: 213-240; Millar, 1996: 127-147; Kennedy, 1996: 67-90; Isaac, 1992: 19-53; Butcher, 2003: 32-78).

پلوتارک (۶۴-۱۲۰ م.)، زندگی‌نامه‌نویس یونانی، (Plutarch, 1975: vol. V, 36) از درگیری تیگران با سرداران رومی، لوکولوس و پمپه، و بخصوص از شکست سنگین تیگران از پمپه پرده برداشته است؛ به گونه‌ای که گویی از آن پس، ارمنستان دست‌نشانده امپراتوری روم می‌شود. در واقع این امر بدان معنا بود که ارمنستان با داشتن استقلال و خودمختاری داخلی خود، در سیاست خارجی وابسته به روم بود و حمایت آن را به رسمیت می‌شناخت و در جنگ‌ها می‌بایست با گسیل نیروی نظامی، روم را یاری نمود (الچیبگیان، ۱۳۸۲: ۱۳۹)؛ از این رو ارمنستان در دوره آرتاوازد دوم، جانشین تیگران و در

جریان لشکرکشی سرداران رومی، کراسوس و مارک آنتونی در آغاز متحد و هم‌پیمان روم بود، اما در لشکرکشی نخست پس از بی‌اعتنایی کراسوس به تقاضای پادشاه ارمنستان، آرتاوازد متحد ارد دوم اشکانی شد (Burney & Lang, 1971: 200; Lang, 1983: 516-517) و در لشکرکشی مارک آنتونی پس از موفقیت اولیه اشکانیان در نبرد با رومیان و تعلق وی در کمک به رومی‌ها، مورد خشم آنتونی قرار گرفت و دو سال بعد با تسخیر ارمنستان توسط آنتونی، آرتاوازد دوم قربانی خشم امپراتوری روم شد (ن.ک: سارکسیان و دیگران، ۱۳۶۰: ۸۸؛ Plutarch, 1975: vol. IX, Antony, 38-54).

تا پیش از سقوط سلسله آرتاکسی توسط امپراتوری روم، سیاست اشکانیان در قبال ارمنستان با ملایمت و سازش همراه بود و با اینکه مهرداد دوم ارمنستان را به تصرف خود درآورد، اما به دست‌نشانده‌گی شاهان آن اکتفا کرد. اگرچه در برهه‌ای تیگران دوم، که زمانی در دربار مهرداد دوم به صورت گروگان زندگی می‌کرد و مهرداد دوم او را به‌عنوان شاه دست‌نشانده بر تخت ارمنستان نشانده، با گسترش قلمرو خود سودای شاهنشاهی در سر می‌پروراند و درنهایت دست‌نشانده امپراتوری روم شد، اما ارمنستان در زمان جانشینان تیگران، در جنگ‌های ایران با روم درنهایت جانب ایران را می‌گرفت و شاید همین عامل باعث سقوط آنان توسط امپراتوری روم شد.

امپراتوری روم پس از افول و سقوط سلسله آرتاکسی ارمنستان، به دنبال آن بود که نامزد مورد حمایت خود را بر ارمنستان بنشانده و آن را دست‌نشانده یا تحت حمایت خود سازد. از این زمان تا آنگاه که اشکانیان توانستند در پادشاهی بلاش یکم و نرون امپراتور روم سیطره خود را بر ارمنستان تثبیت نمایند، ارمنستان صحنه کشاکش و جدال بین شاهنشاهان اشکانی و امپراتوران روم بود و هر یک برای نفوذ و تسلط بر آن فلات کوهستانی و راه‌های تجاری مهم آن بودند که دنیای هلنی غرب را به جهان مزدیسناپی شرق پیوند می‌داد.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

به دنبال کشمکش شدید ایران و روم در دوره اشکانی بر سر سلطه بر ارمنستان، که همواره پیش از این خاندان‌های ایرانی بر آنجا فرمان می‌راند، سلسله اشکانیان ارمنستان بر بخش مهمی از مناطق استراتژیک قفقاز سلطه پیدا کرد. مسئله جستار حاضر این است که سلطه اشکانیان بر ارمنستان متأثر از چه عواملی بود و چگونه اشکانیان، با وجود رقابت شدید رومی‌ها برای سلطه بر این منطقه، موفق شدند سلطه خود را بر ارمنستان در سال ۶۳ میلادی تثبیت کنند؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

بیشتر تحقیقات جدید پیرامون روابط ایران و روم در دوره اشکانی، به نقش و جایگاه سرزمین ارمنستان تأکید می‌کنند و کمتر به نقش خاندان ایرانی اشکانی در ارمنستان می‌پردازند. به همین دلیل در حوزه اشکانیان، ارمنستان و بخصوص درباره چگونگی شکل‌گیری آنها در ارمنستان و بررسی عوامل و زمینه‌های آن پژوهش مستقلی توسط مورخان و محققان تاریخ ایران صورت نگرفته و هرآنچه که در این باره گفته شده تنها اشارات مختصری است که توسط محققان امروزی از لابلای برخی پژوهش‌هایی که در ذیل پیشینه این تحقیق از آن نام برده شده است، به دست می‌آید.

از میان مهم‌ترین پژوهش‌های جدید که در این زمینه صورت گرفته است، می‌توان به اثر نیکلاس آدونتس (Adontz, 1971) مورخ ارمنی، اشاره کرد که زمینه مطالعات وی ارمنستان و بیزانس است. مهم‌ترین اثرش را در مورد ارمنستان با عنوان *اوضاع سیاسی ارمنستان در دوره یوستینین بر اساس نظام ناخاراری* در ۱۹۰۸ نوشته است. این اثر هرچند در نگاه نخست به نظر می‌رسد فقط مربوط به دوره تاریخی یوستینین باشد، اما دوره‌های مختلف تاریخی از جمله تاریخ اشکانیان ارمنستان را دربرمی‌گیرد و اطلاعات مختصری، در مورد ساختار اداری سیاسی ارمنستان اشکانی به خواننده می‌دهد؛ بخصوص اطلاعات وی درباره حدود جغرافیای اشکانیان ارمنستان و رابطه کلیسا و ناخارارها و سلسله مراتب اجتماعی ارمنستان اشکانی بسیار ارزشمند است. این اثر توسط نینا گارسویان در ۱۹۷۰ به انگلیسی ترجمه شد. مترجم در آن صرفاً به ترجمه این اثر پرداخته و تلاش نموده تا این اثر را با پژوهش‌های نوین مقایسه کند و مورد بازبینی کلی قرار دهد.

از دیگر محققین جدید که به موضوع ارمنستان پرداخته، می‌توان به آثار سیریل تومانف اشاره کرد که مطالعات اصلی وی گرجستان، ارمنستان، ایران و امپراتوری بیزانس دوره میانه است و مطالعات و تحقیقات وی درباره قفقاز دوره میانه از همه برجسته‌تر می‌نماید. تومانف کتاب *مطالعاتی درباره تاریخ قفقاز مسیحی* (Toumanoff, 1963) نوشته است. این اثر دربرگیرنده تاریخ کشورهای قفقاز از جمله مطالعاتی درباره ارمنستان دوره اشکانی را دربردارد. این اثر علاوه بر مطالعه درباره تاریخ این کشورها، در دوره بعد از گرایش به مسیحیت، مطالعات بکر و اصیلی راجع به تاریخ پیش از مسیحیت نیز تا سه قرن قبل را دربر دارد. سیریل تومانوف در این کتاب با انتقاد از نظریات آدونتس، تفاوت میان ساختار قدرت را در اروپای قرون وسطی و ارمنستان دوره باستان، خاطر نشان می‌کند و آنگاه به نظریه خود که شباهت ساختارهای سیاسی ایران و ارمنستان است، می‌پردازد.

ماناندیان از دیگر پژوهشگران جدید است که در حوزه ارمنستان در این دوره آثاری را به رشته تحریر درآورده است. یکی از کتاب‌های ماناندیان (Manandian, 1965)، *بازرگانی*

و شهرهای ارمنستان در ارتباط با تجارت جهان باستان است که از شش بخش مهم تشکیل شده است و در بخش چهارم به بازرگانی و تجارت شهرها در ارمنستان در دوره امپراتوری روم و شاهنشاهی اشکانی و امپراتوری بیزانس و شاهنشاهی ساسانی می‌پردازد و وضعیت نامطلوب ارمنستان را به‌عنوان یک دولت پوشالی بررسی می‌کند و ارمنستان اشکانی را از منظر روابط فئودالی مورد توجه قرار می‌دهد و به دنبال آن ارمنستان را به‌عنوان شاهره تجاری شرق و غرب معرفی می‌کند.

مقاله آدریان دیوید هو بیوار (Bivar, 1968:21-99)، با عنوان «تاریخ سیاسی ایران در زمان اشکانیان»، به تداوم منازعات روم بر سر ارمنستان می‌پردازد و از جمله مآخذ خوب برای فهم نقش اشکانیان ارمنستان در روابط بین شاهنشاهی اشکانی و امپراتوری روم می‌باشد که در آن به اهمیت ارمنستان به‌عنوان منطقه نفوذ بین دو قدرت شرق و غرب تأکید شده است.

دیوید مارشال لنگ/لانگ در مقاله «ایران، ارمنستان و گرجستان» (Lang, 1983:505-538)، به مناسبات تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی منطقه قفقاز با ایران از گذشته‌های بسیار دور تأکید می‌ورزد. وی در این مقاله به ارتباط ارمنستان و گرجستان با ایران از دوره مادها و هخامنشی‌ها تا دوره شکل‌گیری حکومت اشکانیان ارمنستان، به نقش مهم خاندان‌های ایرانی در پیوندهای مستمر سیاسی و فرهنگی با گرجستان و ارمنستان نسبت به امپراتوری روم، رقیب دیرین شاهنشاهی اشکانی و ساسانی تأکید می‌کند.

مقاله «ارمنستان و ایران پیش از دوره اسلام» که شُمن (Chaumont, 1986:418-438) در جلد دوم *ایرانیکا* نوشته است ارمنستان را به دوره‌های مختلفی از جمله دوره‌های هخامنشیان، هلنیستی، آرتاکسیان، اشکانیان و دوره ساسانیان تقسیم نموده و به هر دوره جداگانه به اختصار نظر می‌کند.

مقاله «سلسله آرشاکونی» نینا گارسویان (Garsoian, 1997) راجع به کلیات تاریخ اشکانیان ارمنستان به اختصار سخن می‌راند و حضور ونن در ارمنستان را در سال ۱۲ میلادی، به‌عنوان آغاز شکل‌گیری سلسله اشکانیان ارمنستان در نظر می‌گیرد؛ درحالی‌که تأسیس سلسله اشکانیان ارمنستان در نتیجه کسمکش‌های بلاش شاهنشاهی اشکانی و نرون امپراتور روم است که با توافق راندا به‌طور رسمی این سلسله در ارمنستان شکل می‌گیرد.

علاوه بر این آثار، کتاب‌ها (ن.ک: حسین طلایی، ۱۳۹۷؛ ملکی، ۱۳۹۷) و مقالاتی (حسین طلایی و ملکی، ۱۳۹۶: ۱۷۶-۱۶۳؛ زرین کوب و ملکی، ۱۳۹۶: ۸۰-۵۱؛ ملکی، ۱۳۹۶: ۱۶۴-۱۳۷) که در سال‌های اخیر در مورد ارمنستان نوشته شده نیز به‌مانند این آثار به اهمیت اشکانیان ارمنستان به‌عنوان مرز حایل و موضوع مورد مناقشه بین ایران و روم تأکید

کرده‌اند و به چگونگی و عوامل شکل‌گیری این سلسله از منظر تاریخ ایران و ارمنستان به این موضوع پرداخته نشده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

سلسله اشکانیان ارمنستان که حدود سه‌قرن‌ونیم بر سرزمین ارمنستان فرمان راند، توانست دو قرن پس از سقوط شاهنشاهی اشکانی در رقابت‌های بین ایران و روم دوام یابد و نقش مهمی را در روابط دو قدرت شرق و غرب ایفا کند. با این توصیف بررسی شناخت ریشه‌ها و عوامل شکل‌گیری این خاندان بر ارمنستان ضرورت پژوهش حاضر است که فهم تاریخ ایران در دو قرن پایانی شاهنشاهی اشکانی و دو قرن نخست ساسانی، در گرو بررسی واکاوی رخداد‌های پنجاه ساله سده یکم میلادی و عوامل و زمینه‌های شکل‌گیری آن، با وجود رقابت‌های شدید ایران و روم و پیشینه تاریخی دو سرزمین ایران و ارمنستان می‌تواند راهگشا باشد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. ارمنستان و کشاکش ایران و روم

سقوط سلسله آرتاکسی ارمنستان^۱، هم‌زمان با روی کار آمدن فرهادک و بحران‌های جانشینی فرهاد چهارم در ایران بود. به این سبب رومی‌ها در این زمان به راحتی توان دخالت در امور سیاسی ارمنستان را یافتند و ارمنستان را تحت حمایت خود کردند و در برابر آن، فرهادک را به‌عنوان شاهنشاه و پارت و فرات را به‌عنوان مرز میان شاهنشاهی اشکانی و امپراتوری روم به رسمیت شناختند (Velleius Paterculus, 1924: II, 101-102). گایوس، نوه امپراتور، پس از این توافق به ارمنستان رفت و در آنجا شاهزاده آریوبرزن (Ariobarzanes)، فرزند اردوان (Artabazus) مادی را به پادشاهی ارمنستان گماشت. ارمنی‌ها در واکنش به این کار دست به شورش زدند و گایوس با استفاده از قوای جنگی شورش آرامنه را سرکوب کرد و بر اثر زخمی که در این جنگ بر او وارد شد فوت کرد و آگوست، امپراتور روم، افتخار فتح قطعی تمام ارمنستان را به نام خود اعلام کرد (Debevoise, 1938: 149-150). سکوت فرهاد پنجم در قبال امپراتوری روم گویای آن است که در این زمان اشکانیان از مسئله ارمنستان چشم‌پوشیده‌بودند، زیرا در شورش ارمنی‌ها که پس از عهدنامه دوستی بین ایران و روم روی داد و رومی‌ها به فرماندهی گایوس در ارمنستان دخالت نمودند، فرهاد پنجم به آرامنه یاری نرساند و به عهدی که با رومی‌ها بسته بود تا آخر وفادار ماند. صرف نظر کردن فرهاد پنجم از ارمنستان، بر خلاف سیاستی بود که اشکانیان از زمان مهرداد دوم برای متحد کردن ارمنستان و نفوذ در این سرزمین در مقابل روم دنبال می‌کردند و شاید سکوت فرهاد در این باره، یکی از دلایل

نارضایتی اشکانیان از فرهاد پنجم شد. زیرا نجبای اشکانی سرانجام شورش بر ضد وی برپا کردند و پس از زد و خوردی کوتاه او را از سلطنت برکنار و کشتند (cf. Josephus, 1969: Book XXXIII, 2). پیداست که اشکانیان به خوبی از اهمیت استراتژیک و اثرگذار ارمنستان آگاهی داشتند و چه بسا از نفوذ رومی‌ها در ارمنستان و حتی ایران و سکوت فرهاد پنجم احساس خطر می‌کردند.

آریوبرزن پس از آنکه توانست زمام امور ارمنستان را در سال دوم پ.م. به دست گیرد، تا سال چهارم م. با خیالی آسوده بر ارمنستان حکومت راند (Bunson, 2009: 36). وی در سال چهارم م. درگذشت و پسرش آرتاوازد سوم، شاه ماد آتروپاتن و ارمنستان شد و نتوانست همچون پدرش احترام همه را به خود جلب کند و در نتیجه در نزد مردم دو سرزمین منفور شد و توسط اطرافیانش کشته شد (Ibid: 36-37). شاید هدف امپراتور روم در نشان دادن شاهی دست‌نشانده از سرزمین ماد آتروپاتن بر ارمنستان، گسترش نفوذ روم به شرق و محدودیت قلمرو اشکانیان بود و چه بسا اشکانیان در این باره ساکت ننشستند و زمینه قتل این شاه را فراهم کردند؛ و شاید به همین دلیل بعد از مرگ آرتاوازد سوم در سال ششم م.، آگوست، امپراتور روم در سیاست خارجی خود تجدید نظر کرد و تیگران را به عنوان شاه ارمنستان برگماشت (cf. Temporini, & Haase, 1980: 1164). تیگران توسط سرکردگان امپراتوری روم تا ارمنستان همراهی شد (Syme & Birley, 1995: 323). مدت کمی از فرمانروایی تیگران نگذشت که اشراف ارمنی ناراضی از حکومت او سال بعد شورش کردند و دوباره اراتو را بر تخت سلطنتش برگرداندند. از همان سال تا دوازدهم م.، اراتو به همراه تیگران بر ارمنستان فرمانروایی کرد، موضوعی که شواهد سکه‌شناسی نیز آن را تایید می‌کند. عنوان شاهی وی بر روی سکه‌هایش، تیگران شاه بزرگ بود. تیگران و اراتو در ۱۲ م. به دلایل نامعلومی از تخت سلطنت کنار زده شدند و آگوست امپراتور روم، ارمنستان را به عنوان پادشاهی دست‌نشانده نگه داشت و ونن یکم (Vonon I)، شاهنشاه اشکانی را، که توسط اردوان دوم از قلمرو اشکانی رانده شده بود، به پادشاهی آن منصوب کرد (cf. Temporini & Haase, 1980: 1160). هم‌زمان با این شاهان دست‌نشانده روم در ارمنستان، در ایران پس از قتل فرهاد پنجم، اشراف و بزرگان اشکانی شاهزاده‌ای از نژاد اشکانی به نام ارد سوم را به سلطنت نشانند، اما پس از مدتی او را کشتند (cf. Josephus, ibid). و چون از شاهزادگان اشکانی کسی را نیافتند تا بر تخت بنشانند، از روم تقاضای کمک گرفتند. رومی‌ها نیز یکی از پسران فرهاد چهارم به نام ونن را که در روم زندگی می‌کرد به ایران فرستادند تا به عنوان ونن یکم بر تخت پادشاهی ایران تکیه زند. ونن که به اخلاق رومی‌ها درآمده بود، خلق و خوی اشکانیان را دوست نداشت. کمی بعد، نجبای اشکانی از کار خود پشیمان شدند و از اردوان، فرمانروای آذربایجان دعوت کردند تا

تخت پادشاهی اشکانیان را تصاحب کند (cf. Tacitus, 1959: Book II, 2-3). اردوان در دو جنگی که با ونن داشت، نخست شکست خورد و به آذربایجان عقب نشست اما در جنگ دوم، موفق شد ونن را شکست دهد و تا سلوکیه به عقب براند. اردوان بر اثر این پیروزی وارد تیسفون شد و بر تخت پادشاهی اشکانیان تکیه زد (cf. Josephus, 1969: Book 3, XXXIII, 2; Tacitus, 1959: Book II, 3). ونن از سلوکیه به ارمنستان گریخت و در آنجا پادشاه ارمنستان شد (Tacitus, 1959: Book II, 3-4)، زیرا در آن تاریخ ارمنستان پادشاهی نداشت و تیگران پنجم توسط امپراتور اگوست از سلطنت خلع گردیده بود و ونن بدین سان توانست بر سرزمین ارمنستان که بی‌سالار مانده بود دست یابد. البته شاید اقدام امپراتور روم در کنار گذاشتن تیگران و اراتو احتمالاً به خاطر عدم سرسپردگی آنها از روم بود، زیرا پس از برکناری آنها امپراتور روم ونن شاهنشاه فراری اشکانی را که از دست اردوان دوم به ارمنستان فرار کرده بود به‌عنوان شاه دست‌نشانده بر ارمنستان نشانده تا از این طریق شاهنشاهی اشکانی را تحت فشار قرار دهد؛ اما مرگ امپراتور و فشار اردوان به جانشین او برای راندن اردوان از ارمنستان این خطر را از اشکانیان برطرف کرد.

بنابراین نخستین حضور سلسله اشکانیان در ارمنستان مربوط به تاجگذاری بی‌چون و چرا و بلامنازع ونن، شاهنشاه اشکانی است که از اوایل سال ۱۲م، به دلیل جانبداری از روم بر تاج و تخت ارمنستان دست یافت ولی سه سال بعد توسط رومی‌ها از تخت ارمنستان کنار گذاشته شد (Garsoian, 1997: 64). البته این عمل رومیان، در پی فشارها و سازشی که اردوان دوم با امپراتور جدید روم داشت صورت گرفت، زیرا شاهنشاه اشکانی حضور یکی از رقبای خود بر تخت ارمنستان را خطری بزرگ احساس می‌کرد و به‌این سبب در پی آن بود تا آنجا که می‌تواند این خطر را از خود دور سازد.

اندکی پیش از عزل ونن، اگوست، قیصر سالخورده روم، در سال ۱۴م. درگذشت و پسر خوانده او تیریوس (Tiberius)، به جای وی نشست. اردوان، شاهنشاه اشکانی پسر خود ارد (Orod) را مأمور ارمنستان کرد تا بر آن سرزمین سلطنت کند. تیریوس نیز در مقابل پسرخوانده خویش جرمنی کوس (Germanicus) را در سال ۱۸م، با اختیارات تمام و با لشکری فراوان به ارمنستان فرستاد. او تا پایتخت ارمنستان پیش رفت اما به زودی دریافت که ارمنی‌ها حاضر شده‌اند شاهزاده زنو (Zeno)، فرزند پولمون (Pulemon)، پادشاه پونتوس را به سلطنت بپذیرند. از آنجا که این شاهزاده در میان ارمنی‌ها بزرگ شده و به آداب و رسوم آنها آشنا بود و با رومیان نیز رابطه‌ای دوستانه داشت، سردار رومی وی را با تشریفات در میان جمع زیادی که به قصد بیعت نزد او جمع شده بودند، به تخت پادشاهی ارمنستان نشانده و از آن پس زنو نام آرتاکسیاس را برای خود برگزید (Debevoise, 1938: 153-154). ظاهراً اردوان نیز به این امر تن داد و در مقابل، روم نیز متعهد شد که رود فرات را به‌عنوان

مرز بین دو کشور بپذیرد و ونن را از همسایگی نزدیک دو کشور دور کند. رومی‌ها، ونن را در کلیکیه مستقر می‌کنند (Tacitus, 1959: Book II, 58)، اما هنگامی که قصد فرار و تهاجم علیه ایران را داشت، توسط خود رومی‌ها دستگیر و به قتل می‌رسد (Tacitus, 1959: Book II, 68). این اقدام رومیان را در این شرایط می‌توان چنین برداشت کرد که نمی‌خواستند سازش بین خود و اردوان را که به صورت موقت از ادعای خود بر ارمنستان چشم پوشیده بود، به هم بزنند.

از این پس، بیش از پانزده سال هم‌زیستی مسالمت‌آمیز بین دو قدرت ایران و روم برقرار بود و در این مدت اردوان از این آرامش برای کنار گذاشتن سلسله‌های محلی بومی ماد آتروپاتن، پادشاهی میشان، پارس و الیمائی و تبدیل آنها به تیول برای شاهزادگان اشکانی و تقویت قدرت مرکزی بهره برد. سرانجام این هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در سال ۳۵ م. بعد از مرگ آرتاکسیاس سوم، پادشاه ارمنستان به سر آمد (cf. Schippmann, 1986: 647-50). اردوان پسرش ارشک را بر تخت آن دیار نشاند و در نامه‌ای به تیبریوس خود را وارث و مالک کشور هخامنشیان و سلوکیان اعلام کرد (cf. Tacitus, 1959: Book VI, 31). هدف اردوان از نشان دادن پسرش بر تخت ارمنستان، در حقیقت احیای مرزهای پیشین هخامنشی بود که رومیان سخت از آن بیمناک بودند. از آنجایی که اردوان تا حدی توانسته بود نفوذ و برتری خود را بر اشراف سرکش در نواحی مختلف کشور دوباره برقرار کند و همچنین موفقیت او در سیاست خارجی و به‌ویژه دخالت مداومش در امور ارمنستان، روم را به تکاپو انداخت تا اشکانیان را به مسائل داخلی و درگیری بر سر قدرت مشغول کند.

اردوان، شاهنشاه اشکانی، ارشک را با سپاه نیرومندی تا ارمنستان همراهی کرد (Dedeyan, 2007: 138). امپراتور روم، تیبریوس، سلطنت ارشک را بر ارمنستان نپذیرفت و شاهزاده مهرداد را با حمایت برادرش، فراسمن، شاه گرجی‌ها، به‌عنوان پادشاه دست‌نشانده جدید بر ارمنستان منصوب کرد (Grousset, 1947: 105). برای عملی نمودن این نقشه، تیبریوس، ابتدا شاهزاده تیرداد اشکانی، نوه فرهاد چهارم را به سوریه اعزام و ویتلیوس (Vitellius) را به حکمرانی سوریه مأمور کرد و به وی توصیه کرد تیرداد شاهزاده اشکانی را بر تخت ایران بنشانند و از سوی دیگر، فراسمن پادشاه ایبری را با برادرش مهرداد آشتی داد و کمک‌هایی به فراسمن نمود، به شرط آنکه برادرش، مهرداد را به پادشاهی ارمنستان بفرستد. فراسمن نیز برای آنکه از خطر رقابت برادر در امان بماند، مهرداد را به سوی ارمنستان روانه کرد. در این بین ارشک، پادشاه ارمنستان به دست اطرافیان که به رشوه فریفته شده بودند، به قتل رسید و فراسمن بدون زحمت شهر آرتاکساتا را تصرف کرد (Tacitus, 1959: Book VI, 33; Josephus, 1969: Book XVIII, 97). بدین سان، اردوان از داخل باخطر تیرداد مواجه شد و از خارج نیز از دو سو، فراسمن شاه ایبری و ویتلیوس

سردار رومی سوریه مورد هجوم و تحت فشار قرار گرفت. با این همه، اردوان از امور ارمنستان غافل نشد و پسرش ارد را مأمور استرداد تاج و تخت ارمنستان کرد. در گیرودار جنگ، نیروهای تحت اختیار شاهزاده اشکانی به تصور اینکه ارد کشته شده‌است او را ترک کرده، گریختند. بدین ترتیب، شاهزاده شکست خورد و فراسمن پیروز شد (cf. Tacitus, 1959: Book II, 35; Josephus, 1969: Book XVIII, 97).

اردوان پس از این، بار دیگر در سال ۳۶ پ.م. لشکر زیادی گردآورد و به شمال رفت تا شکست پسرش از گرجی‌ها را جبران و ارمنستان را هم به خاک ایران ضمیمه کند، اما در این هنگام طوایف و قبایل آلانی به تحریک گماشتگان ویتلیوس، حاکم رومی از گردنه‌های قفقاز به حرکت در آمد و از ارمنستان بدون مانع عبور کرد و به خاک ایران رسیدند (Rostovtzeff, 1922: 116; Josephus, 1969: Book XVIII, 97). از سوی دیگر نیز ویتلیوس در رأس لشکریان خود او را تهدید به تسخیر خاک میان‌رودان کرد و اردوان ناچار شد از خاک ارمنستان عقب‌نشینی کند (cf. Tacitus, Tacitus, 1959: Book II, 36; Josephus, 1969: Book XVIII, 100).

گرفتاری‌های داخلی که توسط شاهزاده تیرداد اشکانی با حمایت روم در ایران به وجود آمد، منجر به فرار اردوان به نواحی شرقی میان قبایل داهه شد، اما اردوان توانست دوباره با حمایت برخی اشراف اشکانی که از روی کارآمدن تیرداد ناراضی بودند به تخت شاهنشاهی اشکانی برگردد، ولی اردوان این بار مقام خود را چندان محکم ندید که بار دیگر به مسئله ارمنستان بپردازد یا با امپراتوری درگیر شود. از طرف دیگر امپراتور روم که این همه اغتشاش و بی‌نظمی را در ایران سبب شده بود، تمایل خود را به خاتمه جنگ با ایران و روابط دوستی بین دو قدرت را به ویتلیوس ابراز کرد و به وی امر نمود این کار را انجام دهد (cf. Josephus, 1969: Book XVIII, 4). در عهدنامه بین ایران و روم که بر روی پل فرات بین اردوان و تیبریوس بسته شد، امپراتوری روم متعهد شد که هیچ‌گونه کمکی به مدعیان تاج و تخت شاهنشاهی اشکانی نکند و در عوض اردوان نیز از ادعای خود راجع به ارمنستان چشم پوشید (ن.ک: پیرنیا، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۹۷۳). به نظر نمی‌رسد که اردوان کاملاً از ارمنستان قطع امید کرده باشد، زیرا اندکی پس از این، جانشین تیبریوس، پادشاهی ارد، فرزند اردوان را به جای فراسمن در ارمنستان می‌پذیرد.

ارد از سال ۳۷ م. تا ۴۲ م. بر ارمنستان فرمانروایی کرد و از این پس کلودیوس امپراتور روم وی را به دلایل نامعلوم کنار نهاد و به جایش دوباره مهرداد را به عنوان شاه دست‌نشانده جدید بر ارمنستان گماشت (Chaumont, 1975: 90). مهرداد به یاری سپاهیان رومی و به یاری اهالی ایبری تحت سرداری برادرش، فراسمن و با حمایت او، ارمنیان را به آسانی شکست داد و چندان بی‌رحمی و قساوت در پیش گرفت که مردم ارمنستان از دست وی

خسته شدند و از وردان پادشاه اشکانی یاری خواستند. وردان، از ایزات دوم، پادشاه آدیابن، کمک خواست که وی، به توصیه پسرانش که در این زمان در روم بودند، حاضر به این کار نشد. از سوی دیگر، حکمران رومی سوریه برای آنکه واردان را از آن پیکار منصرف سازد، شروع به دست‌اندازی به سرحدات فرات نمود و تظاهر به حمله کرد (Tacitus, 1959: Book XI, 10; Josephus, 1969: Book XX, 72; Debivoise, 1938: 169-170).
 اوضاع ارمنستان تا آغاز دهه پنجاه م. که مهرداد بر آنجا حکمرانی می‌کرد کم و بیش آرام بود تا اینکه حمله رادامیست، فرزند فاراسمن، شاه ایبری به ارمنستان و روی کار آمدن بلاش یکم در ایران و دخالت او در امور ارمنستان، معادلات جهانی را به نفع پادشاهی اشکانی دگرگون کرد.

۲-۲. بلاش یکم و شکل‌گیری اشکانیان ارمنستان

با آغاز نیمه دوم سده یکم م.، بلاش یکم (حدود ۵۱-۷۹ میلادی) برای پایان‌دادن به تنش‌ها و کشمکش‌های درون‌خاندان سلطنتی، سیاست اصلی خود را معطوف ارمنستان کرد که از سال‌های پیش در کانون توجه اشکانیان قرار داشت. اشکانیان هرچند در این زمینه به موفقیت‌هایی رسیدند، اما هر بار با پیش‌دستی امپراتوری روم در نفوذ روزافزون در ارمنستان مواجه شدند. منابع کلاسیک تأیید می‌کنند که مسئله ارمنستان محور اساسی سیاست بلاش یکم بود و برای نمونه، تاسیتوس (۶۶-۱۲۰ م.)، مورخ رومی، در جریان نامه بلاش یکم به نرون، امپراتور روم، اشاره کوتاهی به این موضوع می‌کند: «او (بلاش) بارها ارمنستان را به لرزه درآورده است» (Tacitus, 1959: Book XV, 24). این جمله تاسیتوس، تنها مقاصد سیاسی بلاش یکم را نشان نمی‌دهد، بلکه بیش از همه عملکرد شاهنشاه اشکانی و روش‌های فشار سیاسی او را نشان می‌دهد و این که چگونه در کنار درگیری نظامی برای رسیدن به هدف اصلی از آن استفاده می‌کند (ولسکی، ۱۳۸۳: ۴-۱۸۳). منابع رومی در ادامه ما را از اقدامات بلاش برای رفع تنش احتمالی در درون خاندان اشکانی با خبر می‌کنند؛ از آنجایی که بلاش دو برادر داشت و احتمالاً وی فرزند دوم بود و فرزند بزرگ‌تر که پاکر نام داشت از حق ارشادیت برای جانشینی چشم پوشید، بلاش برای قدرشناسی، وی را به‌عنوان حاکم ماد برگزید و برای برادر کوچک‌ترش در صدد تسخیر ارمنستان برآمد (Tacitus, 1959: Book XII, 44; Josephus, 1969, Book XX, 2, 4). این اقدام بلاش بی‌گمان در جهت حفظ آرامش در درون دودمان سلطنتی بود.

اقدام بلاش را برای راضی‌نگه‌داشتن برادرانش، می‌توان چنین برداشت کرد که در گذشته، هم اشراف ناراضی و هم امپراتوری روم با دسیسه‌چینی سعی در حمایت شاهزاده‌هایی داشتند که پیش از این در دوره فرهاد چهارم به تحریک ملکه موزا به امپراتوری روم فرستاده شده بودند و امپراتوری روم بنا به درخواست اشراف ناراضی از

روم، برای فرستادن این شاهزاده‌ها به ایران، در دوران اردوان دوم، در دسرهای بزرگی برای شاهنشاهی اشکانی به وجود آورده بود و این فشارها باعث شد که اردوان هربار از مواضع خود در قبال ارمنستان کوتاه بیاید تا سلطنت او را که بدین گونه از جانب مدعیان سلطنت، که عمدتاً از جانب روم حمایت می‌شدند، از خطر سقوط حفظ کند.

ارمنستان تا سال ۵۲ م. در زیر سلطه پادشاه دست‌نشانده رومی‌ها مهرداد، برادر فاراسمن، شاه ایبری بود. فاراسمن در این سال پسر خود رادامیست را به تسخیر ارمنستان مأمور کرد. مهرداد تسلیم شد و خود و زن و فرزندانش به فرمان شاهزاده رادامیست به قتل رسیدند و رادامیست بدین سان بر ارمنستان سلطه یافت (Tacitus, 1959: Book XII, 44-47). حکمران سوریه، به دنبال این وقایع به فاراسمن دستور داد که پسر خود را از ارمنستان فراخواند و خاک آن دیار را تخلیه کند. از طرف دیگر رادامیست تاج پادشاهی ارمنستان را بر سر گذاشت و لشکری که حکمران سوریه برای انتظام امر ارمنستان فرستاده بود به دلیل تغییر سیاست رومی‌ها، مجدداً به سوریه احضار شد. دلیل این اقدام رومی‌ها به شاهنشاه جدید ایران، بلاش یکم مربوط بود که می‌خواست به ارمنستان که اشکانیان همیشه آن را جزو قلمرو خود می‌دانستند، حمله کرده، از این فرصت برای به دست آوردن حکومتی برای برادر کوچک‌تر خود استفاده کند (C.f. Debevoise, 1938: 176-177)؛ بنابراین در همان سال بلاش یکم به ارمنستان لشکر کشید و رهبران گرجی را وادار به فرار کرد و از آنجایی که ارمنی‌ها نیز از رادامیست دل خوشی نداشتند، در نتیجه آرتاکساتا پایتخت ارمنستان و تیگرانوکرِت دروازه‌ها را به روی بلاش گشودند. تمامی ارمنستان سر به اطاعت گذاشت و تیرداد پادشاه آن شد (Tacitus, 1959: Book XII, 50). اشغال دو پایتخت، آرتاکساتا و تیگرانوکرِت توسط بلاش که بدون مقاومت و مخالفت جمعیت بومی صورت گرفت، نشان از آن دارد که ارمنی‌ها اشکانیان را بر رومی‌ها ترجیح داده‌اند (Garsoian, 1997: 64). به نظر می‌رسد که ارمنی‌ها از عملکرد رومی‌ها در ارمنستان خسته و رنجور شده بودند و نمی‌خواستند بار دیگر سرنوشت خود و کشورشان را به رومی‌ها که وجه مشترکی با آنان نداشتند بسپارند.

کمتر از چند ماه پس از حضور اشکانیان در ارمنستان، بیماری واگیر به همراه سرمای زیاد و فقدان آذوقه، سبب شد بلاش فتوحات خود را رها کند و از ارمنستان خارج شود و رادامیست به آن سرزمین بازگردد، اما اندکی پس از مراجعت وی، ارمنی‌ها که از رادامیست ناخرسند بودند، به کاخ او حمله و آنجا را محاصره و او را وادار به فرار کردند. در جریان فرار رادامیست، زنش زنوبی که باردار بود، به چنگ تیرداد افتاد و تیرداد او را مانند ملکه پذیرفت (Tacitus, 1959: Book XII, 50-51). پس از فرار رادامیست، دوباره اشکانی‌ها بر ارمنستان سلطه یافتند و دیگر رادامیست نتوانست کاری از پیش ببرد و از

جنگ با اشکانیان چشم‌پوشید (Tacitus, 1959: Book XIII, 6). با این همه، تا نتیجه نهایی راه درازی در پیش بود، زیرا نرون که به تازگی به مقام امپراتوری رسیده بود، به دنبال اقدام نظامی علیه اشکانیان در ارمنستان بود. در اینجا مسلماً نزاع دو قدرت مستقل شرق و غرب، یعنی شاهنشاهی اشکانی و امپراتوری روم بر سر ارمنستان ریشه در گذشته‌های تاریخی داشت. اکنون بلاش اول با تکیه بر حقوق مسلم گذشتگان خود، به دنبال احیای نفوذ دولت اشکانی بر این سرزمین بود و از طرف دیگر، روم نیز با یادآوری معاهدات منعقدشده بین امپراتوران روم و شاهان اشکانی که پیش از این ذکر شد، خواهان عدم دخالت اشکانیان در ارمنستان بودند. همه عوامل یاد شده در بالا دست‌به‌دست هم داد تا بار دیگر قیصر نرون و شاهنشاه بلاش یکم در مقابل هم صف‌آرایی کنند.

در همان سالی که تیرداد، با کمک بلاش بر تخت ارمنستان جلوس کرد، امپراتور کلودیوس درگذشت و پسر خوانده‌اش نرون جانشینش شد. پیشروی اشکانیان به سرزمین مورد نظر و مورد نفوذ روم، امپراتور جدید را در برابر شرایط تازه‌ای قرار داد (Tacitus, 1959: Book XIII, 6). این مسئله در آغاز فرمانروایی نرون، او را به تهیه مقدمات حمله و جنگ علیه اشکانیان واداشت. لشکرها برای یک جنگ تمام عیار احضار شدند و به طرف سرزمین ارمنستان حرکت کردند (Debevoise, 1938: 179-181; Tacitus, 1959: Book XIII, 7-8) و چنین به نظر می‌رسید که برخورد بین امپراتوری روم و شاهنشاهی اشکانی قطعی است، اما سرداران روم صلاح را در آن دیدند که نخست مذاکراتی با بلاش به عمل آورند تا مسئله ارمنستان را با صلح و مسالمت‌آمیز حل کنند. با این هدف، سفارت‌هایی به دربار بلاش فرستادند و از او درخواست کردند که از خونریزی احتراز کند و تلویحاً به او فهماندند که امپراتوری روم به دنبال استرداد ارمنستان نیست (Tacitus, 1959: Book XIII, 9). اگر چه از بیانات تاسیتوس آن گونه که اشاره شد عدم استرداد ارمنستان به صراحت بیان نشده است اما سکوت او در این مقوله و گفته‌های وی راجع به این که تیرداد در سال ۵۸ م. پادشاه ارمنستان بود، این نکته را تأیید می‌کند. بنابراین، بلاش که در این زمان با شورش پسرش وردان مواجه بود، به اجبار عقب‌نشینی از ارمنستان را برای آرام کردن اوضاع پیش‌آمده پذیرفت اما برادرش را همچنان در ارمنستان نگه داشت (cf. Bivar, 1968: 81). در واقع آنچه مانع و مزاحم کار کوربولو، سردار رومی بود، همانا وضع ادبار لشکرهای شرقی بود که در آن بسیاری از سربازان قدیمی با به‌کارگیری برخی از فنون جنگی آشنا نبودند و حتی معلوم شد که برخی از افراد لشکری فاقد سلاح بودند و تا آن زمان هیچ‌گونه جنگی ندیده‌اند (cf. Tacitus, 1959: Book XIII, 35). به همین دلیل دوره کوتاهی بلاتکلیفی بین ایران و روم شکل گرفت که در آن مسئله ارمنستان به برزخ فراموشی سپرده شد. کوربولو، از این فرصت پیش‌آمده برای بازگرداندن نظم و انضباط در سپاه و

آمادگی رزمی که در اثر صلح در پادگان‌های شرقی به تحلیل رفته‌بود، استفاده کرد (cf. Goldsworthy, 2007: 311). درمقابل، تیرداد نیز در مواضع خود به عنوان شاه ارمنستان با حمایت بلاش به استواری خود پرداخت و از رفتن به روم اجتناب نمود و حتی به مقابله آن دسته از ارمنی‌ها که او گمان می‌برد به روم وفادارند، برخاست (cf. Tacitus, 1959: Book XIII, 37). احتمالاً منظور تاسیتوس از افراد وفادار به روم همان بازماندگان شاهان دست‌نشانده‌ای باشد که پیش از این تحت نفوذ و هدایت‌های روم موجبات آزار و اذیت ارمنی‌ها را فراهم کرده‌بودند و باعث شده‌بود که ارمنی‌ها با آغوش باز از اشکانیان استقبال کنند و شاید هم ارمنی‌ها داوطلبانه و به صورت خودجوش این عناصر طرفدار روم را برای مجازات به تیرداد معرفی می‌کردند.

سرانجام کوربولو پس از سروسامان‌دادن به نیروهای تحت فرمانش به مذاکراتی که از سه سال پیش آغاز شده‌بود پایان داد و به سمت ارمنستان حرکت کرد. زمستان سرد سال ۵۷-۵۸ م. در آن نواحی بسیاری از افرادش را سرما زده و بیمار و گروهی را به فرار واداشت و سردار روم برای کیفر فراریان در بار نخست اعدام را مقرر کرد. صخره‌های یخ‌زده و بارش شدید و مداوم برف سبب شد رومیان نفرها و بار و بانه بسیاری را از دست بدهند (cf. Tacitus, 1959: Book XIII, 38, 39). نبرد مقدماتی پاکسیوس ارفیتوس، سردار دیگر رومی با یک دهقان ارمنی به بهای جان سه‌هزار سرباز از گردان‌های پشتیبانی تمام شد. افزون بر این، همه روزه عدّه زیادی از سربازان علی‌رغم فرمان کوربولو مبنی بر اعدام فرد خاطی از جبهه‌ها می‌گریختند (cf. Tacitus, Book IV, 23, 24). این وضع ادبار رومی‌ها و فرار دسته‌جمعی آنها برای آن بود که ارمنی‌ها سخت به حضور اشکانیان پایبند بودند و می‌خواستند به‌هرنحوی که شده تحت حمایت اشکانیان از حضور و نفوذ دوباره رومی‌ها در ارمنستان ممانعت به‌عمل آورند و در این راه بیش از همه ناخارارهای ارمنی، که وجه مشترکات آنها با ایران به پیش از حضور اشکانیان و به دوران هخامنشیان برمی‌گشت، در مقابل نفوذ روم صف‌آرایی کردند.

با آغاز جنگ، نیروهای سواره تیرداد روش جنگ‌وگریز را در پیش گرفت و از رویارویی مستقیم با سپاهیان رومی خودداری می‌کرد. موفقیت تیرداد در آغاز جنگ، کوربولو را ناچار کرد سبک جنگی حریف خود را پیش گیرد. سردار رومی برای این کار، سپاهیان خود را به دسته‌های چندی تقسیم و مأمور کرد همه‌جا به قتل و غارت بپردازند. وی به آنتیوخوس، پادشاه کوماگنه فرمان داد که با سپاه خود از مرز بگذرد و به داخل ارمنستان بتازد. در همان زمان فاراسمن، پادشاه ایبری، که از متحدان روم بود نیز به ارمنستان تاخت. بلاش در مقابل این اقدامات کوربولو، سپاهیان به یاری تیرداد به ارمنستان فرستاد. خود او گرفتار شورش بود که به‌تازگی (۵۸ م.) در گرگان برپا شده بود (cf. Goldsworthy, 2007: 311).

هرچند گواهی روشنی در دست نیست، ولی به نظر می‌رسد که رومیان از شورش گرگان آگاهی داشتند و با توجه به دخالت‌های پیشین آنان در این گونه موارد، شاید در ترغیب سران شورشی بر ضد بلاش می‌کوشیدند و شاید هم سفارت‌هایی بین روم و شورشیان گرگان ردوبدل شده بوده که ما از کم و کیف آن بی‌خبریم. تیرداد برای مقابله با اقدامات روم، سفرایی را نزد کوربولو فرستاد و به وی گوشزد کرد که ایران خواهان تسویه مسئله ارمنستان با مذاکره است تا حل آن با زور و اگر روم اصرار بر جنگ داشته باشد اشکانیان با تمام توان مقابله خواهند کرد. کوربولو که به احتمال از شورش گرگان آگاهی داشت در مقابل، او را دعوت به اظهار فرمانبرداری از قیصر کرد (Ibid). پس از ردوبدل شدن چندین سفارت بین طرفین، مذاکرات برای انعقاد صلح قطعی نتیجه نداد (Tacitus, Book XIII, 38). به نظر می‌رسد که در این قضایا، روم به دنبال فرصتی برای تقویت نیروهای خود بود.

پس از شکست مذاکرات، دوباره جنگ با شدت و حدت از سر گرفته شد. رومیان پس از تسخیر ولاندوم، یکی از استوارترین قلعه‌های ارمنستان و کشتار و اسارت ساکنان آن، توانستند تیرداد را وادار به فرار کنند و آرتاکساتا، پایتخت ارمنستان را بدون جنگ تسخیر کنند و آن را آتش زنند (Tacitus, 1959: Book XIII,) Dio Cassus, 1955: LXII, 19-20; Tacitus, 1959: Book XIII, 39-41). چون خبر این پیروزی به رم رسید، رومیان جشنی برپا کردند و مجسمه‌ها برافراشتند و به افتخار نرون طاق نصرت‌ها برپا کردند (Tacitus, 1959: Book XIII, 40, 41). در بهار سال ۵۹ م، کوربولو به سمت شهر تیگرانوکرت حرکت کرد. کوربولو تنها با تمهیدات و مذاکراتی توانست بدون مقاومتی آن را تسخیر کند. کوربولو در قلعه دیگر به نام لگرد که جایگاهی استوار بود، با مقاومت قلعه‌نشینان مواجه شد و تنها با حمله توانست آن را فتح کند و آنگاه زمستان را در شهر تیگرانوکرت به سر برد (Tacitus, 1959: XIV, 24-25). بدین ترتیب سراسر ارمنستان فرمانبردار روم گردید و نرون قیصر روم شاهزاده‌ای به نام تیگران پنجم را به حکمرانی آن سرزمین برگماشت و بخشی از ارمنستان را به فارسمن پادشاه ایبری و بخشی را به پولمون پادشاه پونتوس و آریستوبولوس حکمران ارمنستان صغیر و بخشی دیگر را به آنتیوخوس پادشاه کماژن بخشید. رومیان سپس هزار سپاه رومی را با سه یا چهارهزار سواره و پیاده از نیروهای کمکی به یاری پادشاه جدید ارمنستان در تحت اختیار او گذاشتند. کوربولو خود به سوریه بازگشت، زیرا حکمران پیشین آن، کوادراتوس، مرده بود و وی به جای او حکمران سوریه شد (cf. Tacitus, 1959: XIV, 26; Josephus, 1969: Book XVIII, 140).

تازمانی که بلاش مشغول سرکوبی شورش گرگان بود نتوانست توجه کافی به امور ارمنستان داشته باشد؛ به همین دلیل چنانکه دیدیم نبرد تیرداد با امپراتوری روم و متحدان

شرقی‌اش با شکست مواجه شد. بدین‌سان ارمنستان به چنگ رومی‌ها افتاد و آنان برای آنکه به آسانی بتوانند در آینده بر آن حکمرانی کنند و دوباره از کمک و حمایت متحدان شرقی برخوردار شوند، قسمت‌هایی از آن را بین چندین مدعی تقسیم کردند و تیگران را بر تخت ارمنستان نشانند تا به‌عنوان دست‌نشانده روم، از جانب امپراتوری روم بر ارمنستان حکومت کند.

تیگران پادشاه دست‌نشانده روم در سال ۶۱ م. به آدیابن حمله کرد. پادشاه آدیابن، موبازوس که توان مقاومت در برابر تیگران را در خود نمی‌دید به فکر استمداد از روم افتاد. بلاش که به‌تازگی از شورش گرگان فراغت یافته بود، نخستین مسئله‌ای که توجه او را به خود مشغول ساخت، ارمنستان و فرمانروای دست‌نشانده آن، تیگران ششم، بود که منافع ایران در مرزهای غربی را با حمله به آدیابن به خطر انداخته بود (cf. Tacitus, 1959: XV, 1). به همین دلیل بلاش مجلسی از بزرگان تشکیل داد و در آن حقوق مسلم برادر خود را در باب سلطنت ارمنستان که پس از پارت و ماد مقام سوم را در شاهنشاهی اشکانی داشت، بار دیگر با گذاشتن تاج بر سر تیرداد تأیید و تأکید نمود، آنگاه یکی از سرداران اشکانی را به نام موناسیس، به سرداری لشکر برگزید و او را مأمور کرد تا به یاری موبازوس پادشاه آدیابن برود و به اتفاق قوای او بر ارمنی‌ها حمله و تیگران، پادشاه جدید را از ارمنستان بیرون کند. خود او نیز با قشونی نیرومند پس از خاتمه نزاع گرگان به طرف فرات رفت و ایالات رومی سوریه را مورد تهدید قرار داد (Ibid, 2; Dio Cassus, LXII, 20). حضور شاهنشاه بلاش در این لشکرکشی، نشان از موفقیت او در شرق و عزم او برای نفوذ دوباره بر ارمنستان است که پیش از این روم از اشتغال بلاش در جنگ با شورشیان گرگان استفاده کرده بود و با کمک دولت‌های دست‌نشانده خود در قفقاز و آناتولی، بدون در نظر گرفتن علایق ارمنی‌ها، این سرزمین را از چنگ تیرداد خارج کرده بود.

تیگران در این اوضاع به ارمنستان عقب نشست و در شهر تیگرانوکرت پناه گرفت. پس از آن موناسیس با موبازوس به طرف ارمنستان رفتند و تیگرانوکرت را که پس از ویرانی آرتاکساتا، پایتخت شده بود محاصره کردند (Ibid, 4). خود بلاش نیز تا نصیبین پیش رفته بود که کوربولو، سردار روم، از این وقایع باخبر شد و بلاش را تهدید کرد که در صورت دست‌نکشیدن از محاصره تیگرانوکرت، به میان‌رودان حمله خواهد کرد. بلاش که از تهیه قوای رومی آگاه بود و می‌دانست فتح آن شهر در حال محاصره مشکل است و از سوی دیگر در آن موقع ملخ‌خوارگی شدیدی در آن نواحی اتفاق افتاده بود و آذوقه و علوفه برای سواران اشکانی به‌دست‌نمی‌آمد، به‌ناچار مایل به صلح شد و فرستادگانی به روم فرستاد تا امور ارمنستان را واگذار کند (cf. Dio Cassus, 1955: 5). آنگاه مذاکرات ادامه یافت و به اینجا ختم شد که اشکانیان محاصره تیگرانوکرت را پایان داده، ارمنستان را

تخلیه کنند به شرط اینکه رومی‌ها هم از ارمنستان بیرون روند. سپس سفارتی از سوی بلاش به روم گسیل شد تا متارکه جنگ بین طرفین اعلام کند و هیچ یک سپاهی به ارمنستان نفرستد و امور ارمنستان را به ارمنی‌ها واگذار شود (cf. Tacitus, *Ibid*, XV, 6). اما این توافق یا به عبارت دقیق‌تر متارکه موقت، تعیین‌کننده سرنوشت آینده ارمنستان نبود زیرا نرون، قیصر روم تغییر رویه داد و سرداری به نام پاتیوس را به مشرق اعزام کرد تا امور ارمنستان را اداره کند و به کوربولو نیز امر شد تنها عهده‌دار سوریه باشد. پاتیوس انتظار بیش از این برای توافق رسمی بین ایران و روم را جایز ندانست به سمت تیگرانو کرت که از ویرانی کوربولو در امان مانده بود اعزام شد. پاتیوس در این امر می‌خواست بر اشکانیان که از عدم حصول نتایج سفارت خود به نزد نرون مأیوس شده بودند پیشدستی کند (Ibid, 7-8; Dio Cassus, *ibid*). بنابراین پاتیوس جنگ را آغاز کرد و برای آنکه شهر تیگرانو کرت را بار دیگر تصرف کند از فرات عبور کرد، اما بلاش با استفاده از اصل غافل‌گیری، توانست در زمستان و بدون اتلاف وقت با یک حمله برق‌آسا بخش بزرگی از سپاه پاتیوس را که برای بستن راه او فرستاده بود از دم تیغ بگذراند (Ibid, XV, 9-10). پس از این نبرد، رومیان به‌طور پراکنده در دشت‌های ارمنستان گریختند تا خود را به راندیا، یکی از قلعه‌هایشان در سواحل رودخانه آرسانیاس که به فرات می‌ریخت برسانند. پاتیوس که از کوربولو یاری خواسته بود در آغاز به امید نیروهای کمکی وعده داده شده توسط کوربولو و نیروهای مستقر در این قلعه مقاومت می‌کرد (Ibid, XV, 11). درمقابل، بلاش نیز با گردان‌های سواره‌نظامش که روزبه‌روز بر تعداد آن افزوده می‌شد، پاتیوس را در این قلعه محاصره کرد (Ibid, 13) و سرنوشت کراسوس را به وی یادآوری نمود و از پاتیوس دعوت کرد که به جای امیدبستن به خیالات واهی هرچه زودتر خود را تسلیم کند و بداند به‌زودی سربازان اعزامی شاهنشاهی اشکانی که برادرانش پاکور و تیرداد بسیج کرده‌اند از راه خواهند رسید (Ibid, 14).

رومی‌ها در این احوال می‌خواستند جنگ را دوباره آغاز کنند اما جرئت نمی‌کردند دست به این کار زده، در عوض از فرمانده خود خواستند که قلعه را تسلیم کند (Ibid, 11-13). پاتیوس به اشکانیان پیشنهاد مذاکره نمود. بلاش نیز یکی از افراد خود را برای مذاکره فرستاد. سرانجام پیمان‌نامه‌ای بین طرفین بسته شد و حکمران آدیابنه نیز به عنوان شاهد، پیمان‌نامه را امضا کرد. مفاد این پیمان‌نامه بدین قرار بود که به رومیان اجازه داده شود که از قلعه خارج‌شده، بروند، به شرط آنکه تمام استحکامات قلعه و آذوقه را تسلیم اشکانیان کنند. دیگر آنکه، تمام نیروهای نظامی روم، ارمنستان را ترک کنند و تا حصول نتیجه سفارتی که از طرف بلاش به روم می‌رود وارد ارمنستان نشوند. در پایان نیز از رومی‌ها خواسته شد بر روی رود آرسانیاس پلی بسازند. این پل مورد احتیاج فوری اشکانیان نبود و

تنها با این کار می‌خواستند یادگاری از شکست رومی‌ها داشته‌باشند (Dio Cassus, LXII, 21; Tacitus, Ibid, 14,21). بدین ترتیب، عقد قرارداد متارکه جنگ میان اشکانیان و رومیان منجر به عقب‌نشینی تحقیرآمیز رومیان شد. (Tacitus, Ibid, 15).

پاتیوس، پس از ترک قلعه ران‌دیا به سمت فرات رفت تا به کوربولو ملحق شود. سپس زخمی‌ها و سربازان عقب‌مانده خود را در مقابل ارمنی‌ها تنها گذارد و به فرار شتابان خود ادامه داد (Ibid, 16). بلاش در این بین سردار خود موناسیس را نزد کوربولو به سفارت فرستاد و از او خواست که تمام قلعه‌هایی که رومیان در ساحل شرقی فرات ساخته‌اند، فوراً تخلیه کند. سرانجام سردار روم این تقاضا را پذیرفت و تمام قلعه‌ها را به اشکانیان تسلیم کرد، به شرط آنکه اشکانیان نیز ارمنستان را تخلیه کنند (Ibid, 17). در هر حال زمستان سال ۶۲ م. بدون هیچ حادثه‌ای سپری شد تا اینکه سفارتی را که بلاش به روم فرستاده بود در اوایل بهار ۶۳ به آن شهر رسید و پیشنهاد اشکانیان مبنی بر اینکه تیرداد پادشاه ارمنستان باشد اما نصب او از طرف امپراتور یا توسط سردار رومی در مشرق به عمل آید را بنا به دلایلی با احترام رد شد. به همین دلیل روم به یک جنگ تعرضی تن داد تا در شرایط برابری با شاهنشاهی اشکانی این مسئله را حل کند. از طرف دیگر بلاش و برادرش تیرداد که خواهان صلح بودند، سفیرانی نزد کوربولو فرستادند که پس از چندی پیام‌های مسالمت‌آمیزی از جانب کوربولو آوردند. در این بین بلاش مدبرانه پیشنهاد نمود که در قلعه ران‌دیا که اشکانیان آن را از دست پاتیوس گرفته‌بودند با کوربولو ملاقات کنند. در نهایت اسباب این ملاقات فراهم شد و پس از مذاکرات هر دو طرف توافق نمودند که تیرداد همچنان پادشاه ارمنستان باشد به شرط آنکه تاج پادشاهی را تنها از دست قیصر نرون دریافت نماید. پس از چندروز که صلح و آرامش به طور کامل برقرار شد، در طی یک تشریفات نمادین، مجسمه‌ای از نرون برپا گردید و در حضور بزرگان و سردارهای دو لشکر، تیرداد پادشاه ارمنستان تاج از سر خود برداشت و بر پای مجسمه قیصر گذاشت. (cf. Ibid, 25-31; Debevoise, 1938: 192-3).

با پیمان ران‌دیا، شاخه‌ای از خاندان اشکانی در ارمنستان سلطنت یافت ولی پادشاهان آن می‌بایست تاج خود را از امپراتور روم دریافت کرد و امپراتوری روم در این بین تنها ملزم به انتخاب نامزد خود از میان اعضای خاندان اشکانی بود (Garsoian, 1997: 67). بدین وسیله اشکانیان اربابان واقعی ارمنستان شدند و درعین حال اعتبار ادعای روم در ایجاد یک پادشاهی حائل نشانده‌شده نیز به رسمیت شناخته‌شد (Ziegler, 1964: 75). این امر نشان داد که رومیان سرانجام پذیرفتند که ارمنستان توسط کسانی اداره شود که از دید تاریخی و آداب و رسوم، وجه مشترکی با ایرانیان داشته‌باشند و بدین ترتیب، این اشکانیان بودند که با پافشاری و پایداری توانستند با هر وسیله‌ای که شده، چه در جنگ و چه در گفتگو و

دیپلماسی بر رقیب خود فائق آیند و این پیروزی بدون حمایت و کمک ناخارارهای ارمنی برای اشکانیان میسر نمی‌شد و رومی‌ها این را به‌خوبی می‌دانستند و در طول مبارزات خود با اشکانیان به این امر مهم پی‌برده‌بودند و به همین دلیل بود آنها تصمیم گرفتند که ارمنستان را به اشکانیان واگذار کنند.

تیرداد پس از دو سال تعلل، سرانجام رهسپار روم شد و در بهار ۶۶ م. به رم وارد گردید (ن.ک: پیرنیا، ج ۳: ۲۰۰۶). تیرداد پیش از سفر به روم ابتدا به دیدار مادر و برادرش پاکور، پادشاه آتروپاتن و بلاش، شاهنشاه اشکانی به همدان رفت و در تمام این مدت دخترش و برخی از قلعه‌های کشورش به عنوان گروهی در دست رومیان باقی ماند و قشون شرقی روم نیز به حالت آماده‌باش درآمده‌بود (Debevoise, 1938: 194). به‌رحال تیرداد به همراه همسر و شماری از شاهزادگان اشکانی که شامل پسران بلاش و منوبازوس پادشاه دست‌نشانده آدیابن می‌شد و به همراه سه هزار سوار اشکانی رهسپار روم شد (Dio Cassus, 1955: LXIII, 1-2). تیرداد سراسر این راه دراز را به جز داردانل از طریق خشکی پیمود و از عبور از دریا اجتناب کرد و تمام آداب و قواعد دین زرتشتی را رعایت کرد (Pliny, 1947: XXX, 16; Tacitus, 1959: ibid, 24). این سفر که نه ماه به طول انجامید و هزینه آن تماماً از خزانه قیصر پرداخت شد، چون پایان یافت و تیرداد و همراهانش به خاک ایتالیا قدم نهادند، از طرف قیصر کالسکه مجللی برای او فرستاده شد. تیرداد چون وارد شهر ناپل شد با نرون که در این هنگام در این شهر اقامت داشت ملاقات کرد. در این ملاقات تیرداد که موافق رسوم درباری روم می‌بایست بدون شمشیر به نزد قیصر رود، تن به این عمل نداد و شمشیر را از کمر خود باز نکرد، اما پذیرفت که تیغ را در غلاف میخ‌کوب کنند. پس از این دیدار، رومیان در شهرهای مجاور در مسیر عبور وی به شهر رم پذیرایی و نمایش مجللی برای او ترتیب دادند. در تختگاه روم نیز به این مناسبت همه جا تزئین شد و مردم برای تماشای پادشاه و سوارانش در طول مسیر بر پشت بام‌های خانه‌ها و امارات مجاور ازدحام کرده بودند. سرانجام تیرداد و ملازمانش به جایگاه ملاقات رسیدند و این بار نیز شاهزاده اشکانی همچون بار گذشته در برابر قیصر تعظیم کرد و آنگاه قیصر او را رسماً پادشاه ارمنستان اعلام نمود و تاج بر سرش نهاد (cf. Dio Cassus, 1955: LXIII, 2-6). احتمالاً قیصر نرون با تدارک این نمایش سرگرم‌کننده، می‌خواست قدری از بار فشار این شکست را کم کند تا خود را در اذهان رومی‌ها پیروز جلوه دهد.

در باب این توافق، روی هم‌رفته باید گفت که رومیان مسئله ارمنستان را به لحاظ ظاهر به نفع خود حل کردند اما در واقع مزایای واقعی و اصلی نصیب اشکانیان شد. در حقیقت روم برتری شاهنشاهی اشکانی را از حیث اقتدار پذیرفت زیرا از زمان لوکولوس، ارمنستان بین دو قدرت مزبور موضوع منازعه بود و هر یک از طرفین می‌خواستند دست‌نشانده خود

را بر تخت آن سرزمین بنشانند. روم می‌خواست تیگران را بر تخت ارمنستان بنشانند و اشکانیان خواهان تیرداد برادر بلاش بودند. اما آنگاه که رومی‌ها تیگران را کنار گذاشتند و تیرداد را پذیرفتند، موضوع مورد منازعه را رومی‌ها به نفع اشکانیان حل کردند، زیرا به یک اشکانی آن هم برادر شاهنشاه ایران اجازه دادند این مملکت را اداره کند و در این میان، تردیدی نبود که تیرداد ارمنستان را موافق منافع اشکانیان اداره خواهد کرد. تیرداد به خوبی می‌دانست که وامدار بلاش است که او را بر تخت ارمنستان نشانده‌است؛ بنابراین می‌توان گفت آنگاه که تیرداد به ظاهر حکومت روم را پذیرفت در واقع، امپراتوری روم ارمنستان را از دست داد و آن را متعلق به اشکانیان ساخت (cf. Rawlinson, 1900: 284)؛ اما با این وجود، امپراتوری روم چاره‌ای جز این نداشت، زیرا رومی‌ها از سال‌ها نبرد بر سر ارمنستان خسته بودند و خوب می‌دانستند که به سبب سیاست‌های ناشایست گذشته خود که سال‌ها در مورد ارمنستان درپیش گرفته بودند در میان ارمنی‌ها جایگاهی ندارند و در مقابل، ارمنیان نسبت به اشکانیان نظر مساعدتری داشتند. رومی‌ها این را به خوبی در حوادث و پیکارهایی که در یک دهه گذشته بر سر ارمنستان بین ایران و روم اتفاق افتاد، درک کرده بودند و از این رو بود که به ناچار هزینه سرسام‌آور مدت نه ماه سفر تیرداد و سه هزار سپاه اشکانی همراهش را پذیرفتند تا به قول خودشان با تنفیذ پادشاهی تیرداد از سوی قیصر نرون، آبرومندانه از این بحرانی که خود در ارمنستان ایجاد کرده بودند بیرون آیند تا کمتر در دید ملل دست‌نشانده آن زمان کوچک شوند.

شکل‌گیری شاخه شاهی اشکانی در ارمنستان، درگیری و نزاع بین شاهنشاهی اشکانی و امپراتوری روم را به مدت پنجاه سال به تعویق انداخت. در این مدت به جز حمله آلان‌ها به ارمنستان و آذربایجان که به شکست و دستگیری تیرداد، پادشاه ارمنستان انجامید (Josephus, 1965: Book VII, 7, 4)، حادثه مهم دیگری گزارش نشده‌است. در جریان حمله آلان‌ها، بلاش از وِسپاسیان (Vespasian)، امپراتور روم (۷۹-۷۰ م.) درخواست کمک کرد اما این درخواست از جانب امپراتور بی‌پاسخ ماند (Dio Cassus, 1955: LXV, 15). حمله آلان‌ها، به پادشاهی‌های دست‌نشانده شاهنشاهی اشکانی، آذربایجان و ارمنستان، احتمالاً به تحریک روم صورت گرفت، زیرا دروازه‌های ورود آلان‌ها تحت حفاظت فارسمن، پادشاه دست‌نشانده روم بر گرجستان بود و روم ظاهراً با این کار می‌خواست پیمان رانندگی را که منجر به شکل‌گیری شاخه اشکانی در ارمنستان شد و ناخشنودی متحدانش را در پی داشت، تلافی کند.

سلطنت طولانی و صلح‌آمیز تیرداد یکم و جانشینش در ارمنستان، چرخش مذهبی و فرهنگی را به سمت ایران و اشکانیان شتاب بخشید، زیرا در ایران نیز در زمان بلاش یکم، سنن کهن ایرانی در بسیاری از زمینه‌های حکومتی و زندگی عمومی نمایان‌تر شد. در پی

این احیا، بر روی سکه به جای خط یونانی دوباره خط آرامی به کار برده شد و در میان نقوش سکه‌ها، آتشدان نمایان گشت و این سکه‌ها به‌طور وسیعی در ارمنستان رواج یافت (Burney & Lang, 1971: 202). شاید به سبب همین هواداری اشکانیان ارمنستان از ایران بود که امپراتوران بعدی روم را واداشت در ظاهر به بهانه حل مسئله ارمنستان، اما در واقع به دلیل گسترش مطامع ارضی و نفوذ سیاسی در ارمنستان و میان‌رودان، به مشرق‌زمین لشکر آوردند. باین‌همه، رویدادهای بعدی نشان داد که ارمنستان اشکانی، به جز در برخی از ادوار ساسانیان، همواره در کنار ایران، همچون سپری در برابر نفوذ امپراتوری روم ایستادگی کرده‌است.

۳. نتیجه‌گیری

ارمنستان به دلیل جایگاه جغرافیایی و پایگاه راهبردی خود در تاریخ، همواره همچون گذرگاهی برای سیطره بر قفقاز و آناتولی از یک سو و میان‌رودان و ماوراء‌فرات از سوی دیگر عمل کرده‌است. ارمنستان در دوران اشکانی برای ایران و روم اهمیت فراوان پیدا کرد زیرا سلطه و نفوذ در ارمنستان برای هر یک از قدرت‌های ایران و روم به منزله اعمال نفوذ در سرزمین‌های طرف مقابل و حفظ سلطه بر سرزمین‌های تحت تصرفی خود بود. از این رو، طبیعی است که ارمنستان، پس از پیشروی شاهنشاهی اشکانی به سمت سرزمین‌های غربی شاهنشاهی هخامنشی و گسترش امپراتوری روم در جهت مشرق زمین، اهمیت آن برای ایران و روم نسبت به دوران پیش از آن دوچندان شود. به همین دلیل اشکانیان از زمان مهرداد دوم با اعمال نفوذ در ارمنستان، فرمانروایان این سرزمین را دست‌نشانده خود کردند. هرچند ضعف جانشینان مهرداد موجبات اعمال نفوذ روم بر ارمنستان شد اما با این همه فرمانروایان آرتاکسی ارمنی، که پیوندهای دیرینه‌ای با ایران داشتند، نهایتاً در جنگ‌های بین ایران و روم جانب اشکانیان را می‌گرفتند و مدارای اشکانیان با آنها از زمان مهرداد دوم به بعد در این تصمیم ارمنی‌ها مؤثر بود و به همین دلیل روم از ضعف دوران فرهاد پنجم استفاده کرد و سلطنت این خاندان را از ارمنستان برانداخت.

برافتادن دودمان محلی آرتاکسی در ارمنستان توسط امپراتوری روم، موجب نارضایتی ملت ارمنی از امپراتوری روم و گرایش آنها به اشکانیان شد. در نتیجه اشکانیان با پشتوانه ناخارارهای ارمنی برای براندازی نفوذ روم در این منطقه به اقداماتی دست زدند. اشکانیان به‌ویژه در دوره اردوان دوم که از اهمیت ارمنستان به‌خوبی آگاه و به‌دنبال احیای اقتدار پیشین شاهنشاهی بودند، در رقابت با روم توانستند چندبار شاهان دست‌نشانده روم را از ارمنستان متواری کنند و به جای آنها فرزندان خود را بر تخت ارمنستان بنشانند. اما امپراتوری روم با تحریک اقوام مهاجم به ایران و پشتیبانی از شاهزادگان اشکانی ساکن در

روم، آن‌چنان موجبات گرفتاری اردوان را فراهم می‌کرد که او از پرداختن به امور ارمنستان عاجز می‌شد.

رقابت شاهان گرجی دست‌نشانده روم در ارمنستان و درگیری و نزاع آنها بر سر قدرت، نفرت ارمنی‌ها را نسبت به رومی‌ها برانگیخت و پیوندهای دیرینه آنها را بار دیگر متوجه اشکانیان کرد. در نتیجه بلاش یکم اشکانی با حمایت ناخارارهای ارمنی و پس از چندین نبرد با امپراتوری روم، برادرش تیرداد اشکانی را، با تأیید ظاهری روم، بر تخت ارمنستان نشانده؛ اگرچه این امر، با توافق ایران و روم صورت گرفت، اما از آنجایی که امپراتوری روم با دیپلماسی و زور اسلحه اشکانیان، به ناچار تن به این کار داده بود، از هر فرصتی می‌خواست استفاده کند تا مانع شکل‌گیری اشکانیان ارمنستان، به دلیل پیوند تنگاتنگ آن با ایران شود؛ اما حمایت اشکانیان از این سلسله در ارمنستان، به دلیل موقعیت استراتژیک این سرزمین، مانع تحقق این هدف روم شد.

یادداشت‌ها

۱. در آغاز قرن ۲ ق م، سلسله آرتاکسی ارمنستان در نتیجه شکست آنتیوخوس سوم شاه سلوکی از رومیان، به سال ۱۸۹ ق م، توسط آرتاشس یکم (۱۸۹-۱۶۰ ق م)، ابتدا در ارمنستان بزرگ و سپس در سوفنه شکل گرفت (Manandian, 1975: 4). اسناد یافت شده از آرتاشس به زبان آرامی، به صورت کتیبه‌های سنگ نوشته، او را از خاندان ارونتیان، که نسبت آنها به دودمان هخامنشی می‌رسد، معرفی می‌کند (Toumanoff, 1963: 291). از میان جانشینان آرتاکسیاس در ارمنستان بر طبق اشاره‌های یوستین (Justin, 1890: Book XLII, 2) و آپیان (Appian, 1912: Book XI, 8, 48) می‌توان به آرتاوازد یکم (۱۶۰-۱۱۵ ق م) و تیگران یکم (۱۱۵-۹۵)، پدر بزرگ و پدر تیگران بزرگ (۹۵-۵۵ ق م) اشاره کرد.

کتابنامه

- الجیبگیان، ژاسمن. (۱۳۸۲). *ارمنستان و سلوکیان*. ترجمه گارون سارکسیان. تهران: نائیری.
- پیرنیا، حسن. (۱۳۸۵). *ایران باستان*، ج ۱، ۲، ۳. تهران: مؤسسه انتشارات نگاه.
- حسین طلایی، پرویز؛ ملکی، محمد. (۱۳۹۶). «پیامدهای صلح راندا؛ تهاجم ترایان و جانشینان او به ارمنستان». *فصل‌نامه پژوهش‌های تاریخی*. دانشگاه اصفهان. سال نهم، شماره چهارم، صص ۱۶۳-۱۷۶.
- حسین طلایی، پرویز. (۱۳۹۷). *ارمنستان در روزگار ساسانیان*. تهران: امیرکبیر
- زرین کوب، روزبه؛ ملکی محمد. (۱۳۹۶). «جایگاه اشکانیان ارمنستان در روابط شاهنشاهی ساسانی با امپراتوری روم در سده سوم میلادی». *مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*. دانشگاه سیستان و بلوچستان. دوره یازده، شماره ۲۰، صص ۵۱-۸۰.

- سارگسیان، ک. خ. و دیگران. (۱۳۶۰). *تاریخ ارمنستان*. ترجمه گرمانیک. ج ۱. تهران: بی‌نا.
- ملکی، محمد. (۱۳۹۷). *ایران و روم در سده یکم قبل از میلاد*. تهران: کتاب ریرا.
- ملکی، محمد. (۱۳۹۶). «ساختارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و فرهنگی ارمنستان در دوران اشکانیان ارمنستان». *مجله پژوهش نامه تاریخ*. دوره ۱۳، شماره ۴۹، ۱۶۴-۱۳۷.
- ولسکی، یوزف. (۱۳۸۳). *شاهنشاهی اشکانی*. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: ققنوس.
- وینتر، انگلبرت؛ دیگناس، بناته. (۱۳۸۶). *روم و ایران دو قدرت جهانی*. ترجمه کیکاوس جهان‌داری. تهران: نشر پژوهش فرزاد.
- Adontz, N. (1971). *Armenia in the Period of Justinian the Political Condition Based on the Naxarar System*. translated by Nina Garsoyan. calouste golbenkian foundation. Lisbon.
- Appianus, (1912,1913). *Roman History*. translated by John Corter. Harvard University.
- Arnaud, P. (1987). "Les guerres des Parthes et de l'Arménie dans la première moitié du premier siècle av. n.è.: problèmes de chronologie et d'extension territoriale (95 B.C.-70 B.C.)". *Mesopotamia* 22. 129-146.
- Bivar, H. D. H. (1968). "The Political History of Iran under the Arsacids". in *The Cambridge History of Iran*. vol. 3.1. Cambridge. Cambridge University Press. pp. 21-99.
- Bunson, M. (2009). *Encyclopedia of the Roman Empire*. New York. Infobase Printing.
- Burney, C. A. & Lang, D. M. (1971). *Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*. London, Weidenfeld & Nicolson.
- Butcher, K. (2003). *Roman Syria and the Near East*. London. British Museum Press.
- Campbell, J. B. (1993). "War and Diplomacy: Rome and Parthia, 31 BC-AD 235". in *War and Society in the Roman World*. eds. J. Rich and G. Shipley. London. Routledge. pp. 213-40.

-Chaumont, M. L. (1975). “**États vassaux dans l’empire des premiers Sassanides**”. in *Monumentum H. S. Nyberg I*. Acta Iranica 4. Tehran-Liège. pp. 89-156.

-Chaumont, M. L. (1986). “**Armenia and Iran II. The Pre-Islamic Period**”. Encyclopaedia Iranica, vol. II, London & New York. Routledge & Kegan Paul. pp. 418-438.

-Dabrowa, E. (1983). *La politique de l’etat parthe a l’egard de Rome*. Krakow. Nakadem Uniwersytetu Jagiellonskiego.

Debevoise, N. C. (1938). *A Political History of Parthia*. Chicago. University of Chicago Press.

-Dedeyan, G. (2007). *History of the Armenian people*. Toulouse. Éditions Privat.

-Dobbins, K. W. (1974). “**Mithridates II and his Successors: A Study of the Parthian Crisis 90-70 BC**”. *Antichthon* 8. pp. 63-79.

-Dio Cassius, (1955). *Roman History*, tr. Earnest Cary. Cambridge. MA. Harvard University Press.

-Garsoian, N. (1997). “**The Arshakuni Dynasty**”. *The Armenian People from Ancient to Modern Times*. vol. 1. ed. Richard G. Hovannisian. New York. St. Martin's Press. pp. 63-95.

-Rawlinson, G. (1900). *The Sixth Great Monarchy or the History, Geography, and Antiquities of The Parthia*. New York. Dodd Mead & Company.

-Goldsworthy, A. (2007). “**Imperial legate: Corbulo and Armenia**”. In *the name of Rome: the Men who won the Roman Empire*. London. Phoenix. pp. 313–316.

-Grousset, R. (1947). *History of Armenia from its Origins to 1071*. Paris. Payot.

-Isaac, B. (1992). *The Limits of Empire: The Roman Army in the East*. 2nd ed. New York and Oxford. Oxford University Press.

-Josephus, Flavius (1969). *Antiquities of the Jews*. tr. Louis H. Feldman. Cambridge. MA. Harvard University Press.

-Justin, (1890). *History Of World, Extracted From Trougus Pomoeius*. translated by John Selby Watson.

-Keaveny, A. (1982). "The King and the War-Lords: Romano-Parthian Relations circa 64-53 B.C.". *The American Journal of Philology*. vol. 103. pp. 412-428.

-Kennedy, D. (1996). "Parthia and Rome: Eastern Perspectives". in D. Kennedy (ed.). *The Roman Army in the East*. Ann Arbor. pp. 67-90.

-Kent, R. (1950). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven. Conn. American Oriental Society.

-Kévork, A. (1928). *Études historiques sur le peuple arménien*. Paris, Geuthner.

-Kleiss, W. (1980). "Zur Entwicklung der achaemenidischen Palastarchitektur". *Iranica Antiqua* 15. pp. 199-211.

-Kleiss, W. (1988). "Achaemenidische Staudämme in Fars". *AMI* 21. pp. 63-68.

-Kleiss, W. (1991). "Wasserschuttdämme und Kanalbauten in der Umgebung von Pasargadae". *AMI* 24. pp. 23-30.

-Kleiss, W. (2008). "Urartu in Iran". *Encyclopaedia Iranica*. <http://www.iranicaonline.org/articles/urartu-in-iran>

-Lang, D. M. (1970). *Armenia: Cradle of Civilization*, Boston. George Allen & Unwin.

-Lang, D. M. (1983). "Iran, Armenia and Georgia". in *The Cambridge History of Iran*. vol. 3.1. Cambridge. Cambridge University Press. pp. 505-536.

-Manandian, H. (1975). *A Brief Survey of the History of Ancient Armenia*. New York. Diocese of the Armenian Church of America.

-Manandian, H. (1965). *The Tred and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*. Lisbon.

-Millar, F. (1996). *The Roman Near East: 31 B.C. - A.D. 337*. 3rd ed. Cambridge and London. Harvard University Press.

- Pliny, (1947). *Natural History*. tr. J. Bostock and H. Rackam. Cambridge. MA. Harvard University Press.
- Plutarch, (1975). *Lives*, tr. B. Perrin. Cambridge. MA. Harvard University Press.
- Rostovtzeff, M. (1922). *Iranian and Greeks in South Russia*. Oxford. Clarendon Press.
- Salvini, M. (1979). “**Die urartäischen Tontafeln aus Bastam**”. in W. Kleiss (ed.). *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Berlin. pp. 115-131.
- Schippmann, K. (1986). ” **Artabanus**”. Encyclopaedia Iranica. vol. II. London & New York. Routledge & Kegan Paul. pp. 647-650
- Schottky, M. (1989). *Media Atropatene und Gross-Armenien in Helenistischer Zeit*. Bonn. Rudolf Habelt.
- Strabo, (1929). *Geography*. tr. H. L. Jones. London. William Heinemann.
- Syme, R. & Birley, A. R. (1995). *Anatolica: Studies in Strabo*. Oxford University Press.
- Tacitus, (1959). *The Annals and the History*. tr. A. J. Church and W. Jackson. Chicago. University of Chicago Press.
- Temporini, H. & Haase, W. (1980). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Berlin & New York. Walter de Gruyter.
- Toumanoff, C. (1963). *Studies in Christian Caucasian History*. Georgetown university press.
- Velleius Paterculus, (1924). *Compendium of Roman History*. tr. F. W. Shipley. Cambridge. MA. Harvard University Press.
- Wolski, J. (1969). “**Der Zusammenbruch der Seleukidenherrschaft im Iran im 3. Jh. v. Chr**”. in *Der Hellenismus in Mittelasien*. eds. F. Altheim & J. Rehork. Darmstadt. -Wissenschaftliche Buchgesellschaft. pp.188-254.

-Ziegler, K. H. (1964). **Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich**. Wiesbaden. Franz Steiner.

